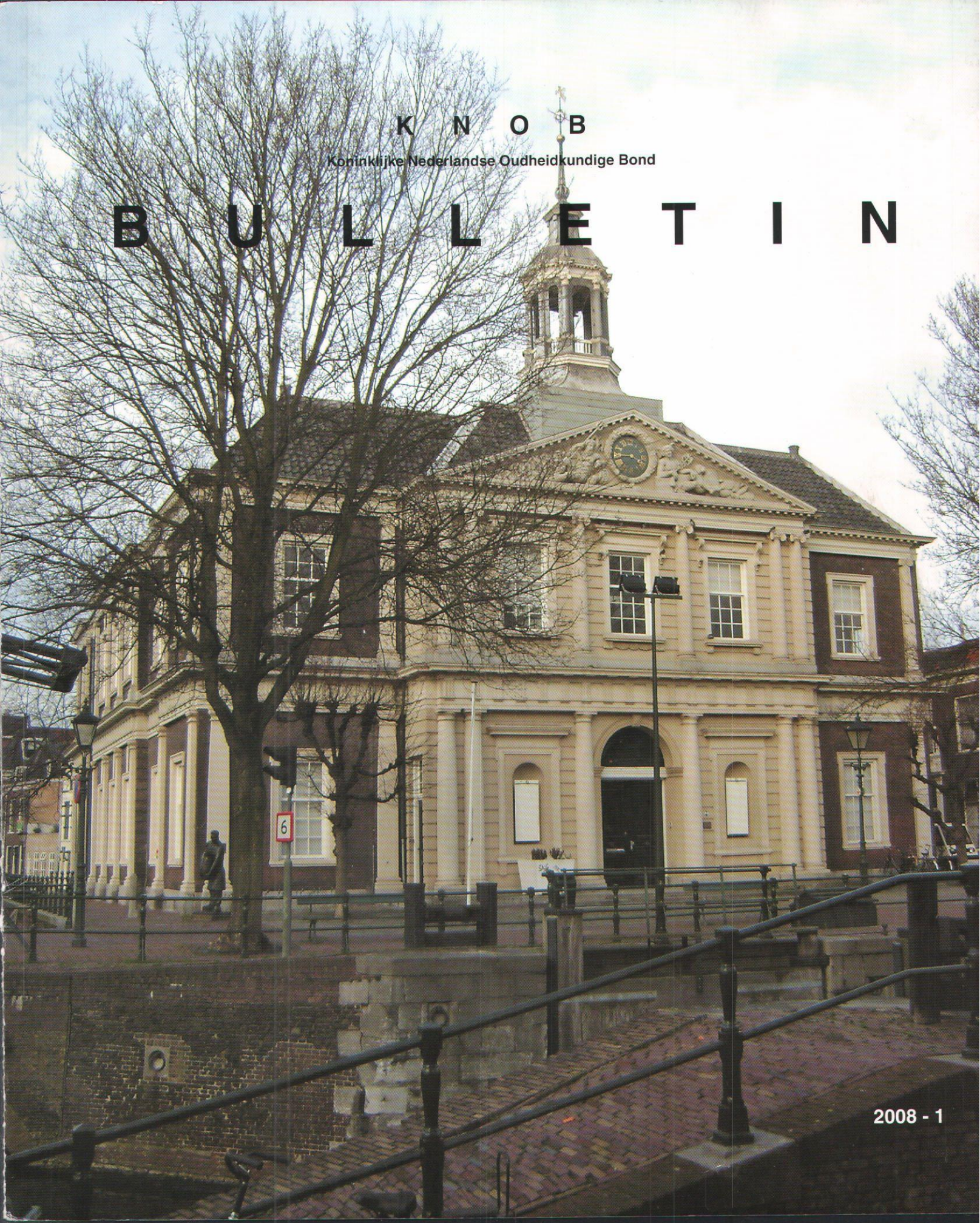

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899

Bulletin

Tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten

Redactie

prof. dr. A.F.W. Bosman,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. R. Dettingmeijer (eindredacteur),
prof. drs. H.L. Janssen,
prof. dr. M.C. Kuipers,
prof. dr. K.A. Ottenheim,
dr. F.H. Schmidt,
dr. M.T.A. van Thoor,
prof. dr. D.J. de Vries (hoofdedacteur).

Kopij voor het Bulletin

Gaarne t.a.v. prof. dr. D.J. de Vries
RACM, Postbus 1001, 3700 BA Zeist

Summaries

mw. drs. U. Yland

Abonnementen

Mw. J.A. van den Berg
Bureau KNOB, Herengracht 474
1017 CA Amsterdam
tel. 020-4212497, fax 020-4213029
E-mail: info@knob.nl
Web-site: www.knob.nl

Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar € 7

Abonnement en lidmaatschap KNOB: € 40;

€ 12 (tot 27 jr) en € 25 (65+);

€ 65 (instelling etc.).

Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

KNOB

Jhr. ir. D.L. Six (voorzitter), mw. drs. D.H.H. Scheerhout (vice-voorzitter), mr. drs. G. Medema (secretaris), dhr. A.P.P. Met (penningmeester), dr. P.W.F. Brinkman, mr. W.M.N. Eggenkamp, mw. drs. M. Haaksman, ir. D.G. de Hoog, drs. M. Krauwer, mw. J.E. Oldenburger (leden).

Druk en Lay-out

Walburg Grafische Diensten
Postbus 470, 7200 AL Zutphen
tel. 0575-582 950
ISSN 0166-0470

INHOUD

Thomas H. von der Dunk Een Franse opsnijder in de Republiek: de architect Georges-François Blondel	1
R. Meischke en H.J. Zantkuijl De positie van C.G.F. Giudici te Rotterdam en zijn stadhuisplan uit 1781	20
Publicaties	
P. Tångeberg, Retabel und Altarschreine des 14. Jahrhunderts. Schwedische Altarausstattungen in ihrem europäischen Kontext (recensie Justin E.A. Kroesen)	34
C. Boschma-Aarnoudse, Edam, behouden stad. Houten en stenen huizen 1500-1800 (recensie Gabri van Tussenbroek)	35
Elske Gerritsen, Zeventiende-eeuwse Architectuurtekeningen. De tekening in de ontwerp- en bouwpraktijk in de Nederlandse Republiek (recensie Arendie Herwig-Kempers)	35
Lex Hermans, 'Alles wat zuilen heeft is klassiek': Classicistische ideeën over bouwkunst in Nederland, 1765-1850, e.a. (recensie Coert Peter Krabbe)	37
Summaries	38
Auteurs	39

Richtlijnen voor auteurs Bulletin KNOB

Afbeeldingen omslag:

Voorzijde: *De korenbeurs te Schiedam door C.G.F. Giudici, ca. 1790*
(foto Dirk J. de Vries 2008)

Achterzijde: *Sint-Jacobsgasthuis, thans stedelijk museum Schiedam,*
detail entree ontworpen door C.G.F. Giudici, 1786
(foto Dirk J. de Vries 2008)

BULLETIN KNOB
Jaargang 107, 2008, nummer 1

Een Franse opsnijder in de Republiek: de architect Georges-François Blondel

Thomas H. von der Dunk

Nederland was in de eeuwen tussen de Reformatie en de Franse Revolutie een uitgesproken immigratieland, maar temidden van de overgrote meerderheid van toonaangevende bouwmeesters die in deze periode van Nederlandse afkomst was, is het aantal bekende buitenlandse architecten relatief beperkt gebleven. In dat opzicht kon de Republiek zich niet met tal van Duitse vorstenhoven meten, waar Franse en Italiaanse hofarchitecten schering en inslag waren. Alessandro Pasqualini en Tommaso Vincidor da Bologna in de zestiende eeuw, Daniel Marot met nageslacht in de late zeventiende en vroege achttiende eeuw, Friedrich Ludwig Gunckel en Giovanni Giudici in de late achttiende en vroege negentiende eeuw: daarmee hebben we het aan grote namen zo'n beetje gehad.¹

Tot de minder bekende namen behoort die van Georges-François Blondel (1730-na 1792), de oudste zoon van Jacques-François Blondel (1705-1774)², de befaamde Franse architectuurtheoreticus en architectuurdocent die in de jaren veertig ook stadhoudelijk bouwmeester Pieter de Swart (1709-1773) onder zijn leerlingen telde.³ Blondel junior leidde een nogal ambulante bestaan, waarin hij niet alleen ettelijke jaren in Londen doorbracht, maar ook tweemaal voor een tijdje in Nederland opdook, in 1762 en in 1774. Hij verdiende daarbij niet alleen als bouwkundige, maar ook - en vermoedelijk vooral - als topografisch tekenaar de kost.⁴ Wij weten weliswaar dat Blondel ook als praktiserend architect optrad, maar er kan tot dusverre geen enkel gerealiseerd gebouw met zekerheid aan hem worden toegeschreven. Daarentegen moet hij als tekenaar en graveur van fictieve architectuur en bestaande stadsgesichten een zekere faam bezeten hebben; zijn in mezzotint-techniek vervaardigde prenten worden in diverse museale verzamelingen aangetroffen.⁵ Aan de vergroting van die faam moet hij in elk geval zelf met alle macht gewerkt hebben, want enig poeha-gedrag, gepaard aan de neiging om zich belangrijker voor te doen dan hij feitelijk was door zich met allerhande dure titels te tooien, blijkt hem niet vreemd geweest te zijn.

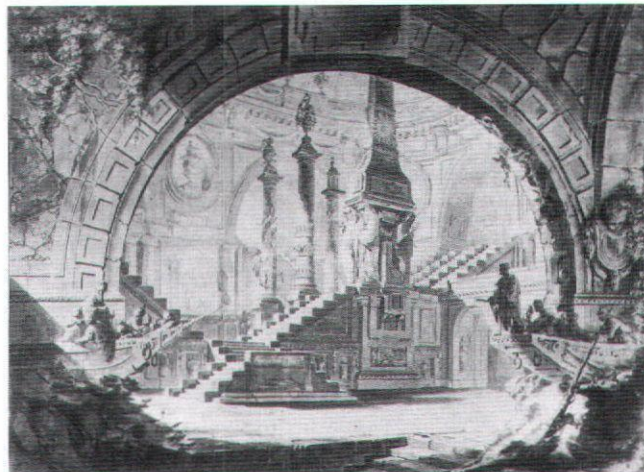
Anders dan zijn vader is hij tot nu toe echter een vrij schimmige figuur gebleven - zo is zelfs zijn sterfjaar nog onbekend - wat mede komt doordat in het verleden nogal wat van zijn werk ten onrechte aan zijn vader en zijn jongere halfbroer Jean-Baptiste is toegeschreven.⁶ Inmiddels is er, verspreid over een reeks van artikelen in Engels- en Franstalige tijd-

schriften, toch de nodige verbrokkelde informatie over hem aan het licht gebracht. Dit rechtvaardigt alles bijeen een eerste monografisch overzicht van zijn levenswandel en werkzaamheden, dat ook voor de Nederlandse architectuurgeschiedenis van belang is.

Verblijf in Frankrijk en Italië

Georges-François Blondel werd eind 1730 geboren in Parijs, waar zijn oorspronkelijk uit Rouen afkomstige vader het jaar tevoren met zijn moeder Marie Anne Garnier gehuwd was, bij wie deze ook nog een dochter kreeg; na haar dood in 1755 zou hij in 1760 hertrouwen met de ruim dertig jaar jongere dochter van een actrice, Marie Madeleine Balletti, die even eerder een affaire met de bekende Italiaanse avonturier Casanova had gehad.⁷ Dit tweede huwelijk resulteerde in een tweede zoon, de genoemde Jean-Baptiste Blondel (1764-1825), die later eveneens architect zou worden.⁸

Zonder twijfel werd Georges-François eerst door zijn vader opgeleid, wiens eerste overgeleverde gebouw uit 1732 stamde⁹ en die in Parijs in 1739 een - vier jaar later door de *Académie d'Architecture* erkende - eigen architectuurschool had gesticht. Later, in 1762, zou Blondel sr. het aan die academie

Afb. 1. Interieur van een antieke tempel. Grijsgewassen pentekening van G.F. Blondel z.j. (St.Petersburg, Hermitage)

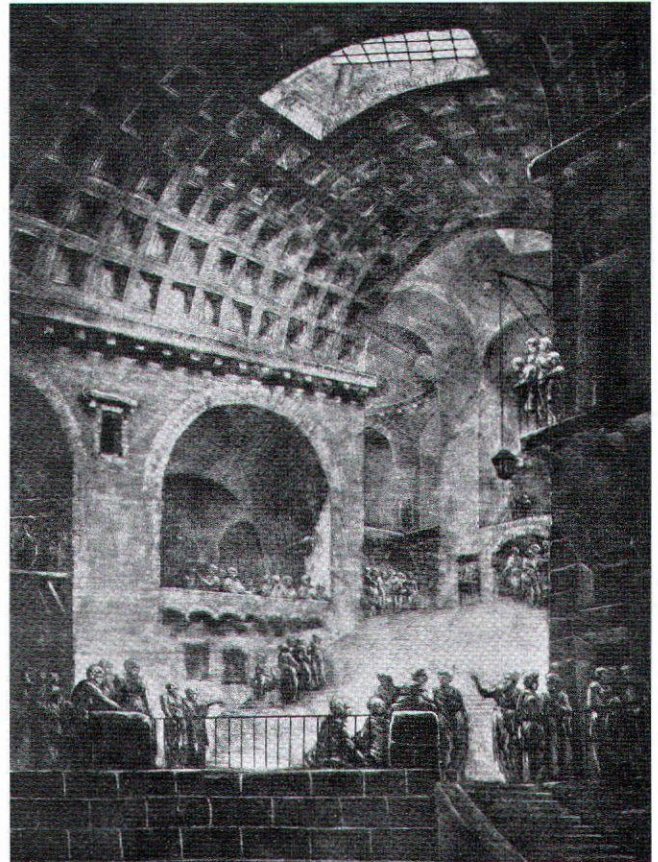
zelf - waarvan hij in 1755 reeds lid geworden was - tot hoogleeraar brengen, waarmee aan zijn eigen school een einde kwam; zijn colleges zouden in 1771-'77 als *Cours d'Architecture* in druk verschijnen.¹⁰

In de jaren voor de promotie van zijn vader tot hoogleraar maakte de jonge Blondel onuitgevoerde ontwerpen voor een *Place royale* en een watertoren als blikvanger in de gezichts-as van de hoofdstedelijke Tuilleries.¹¹ In 1756 vertrok hij naar Rome, waar hij tot 1760 bleef en net als generatiegenoten als Marie-Joseph Peyre l'Ainé (1730-1785)¹² een grote belangstelling aan de dag legde voor de antieke overblijfselen, die in zijn sterk door Charles-Louis Clérisseau (1721-1820) en Giovanni Battista Piranesi (1720-1778) geïnspireerde ontwerpen van imaginaire, Romeins ogende ruïnes zichtbaar vruchten afwierp (afb. 1)¹³; de invloed van Piranesi's *Carceri d'invenzione* op sommige van Blondels tekeningen van gevangenis, is onmiskenbaar (afb. 2 en 3).¹⁴ Daarnaast zijn een aantal Romeinse architectuurweergaves overgeleverd, zoals van de vestibules van de St.Pieter en S.Maria Maggiore (afb. 4), van de trappen in het Vaticaan en de Tempel van Bacchus.¹⁵

Zowel kort voor zijn vertrek naar Italië, als kort na zijn terugkeer in Frankrijk vier jaar later - waar hij bij het tweede huwelijk van zijn vader (in 1760) aanwezig was¹⁶ - moet hij tevens een aantal tekeningen van koninklijke paleizen in en rond Parijs gemaakt hebben: in het Musée Carnavalet zijn er zes van bewaard (vermoedelijk vijf van voor 1756, één van na 1760), te weten twee van Versailles (afb. 5), één van de Tuilleries en drie van het Louvre (afb. 6) - ondermeer van de peristyle en van de grote *cour carré*, de afbraak van de krotten tonend die tot dat moment het binnenplein ontsierden (afb. 7).¹⁷ In de Franse hoofdstad moet hij in 1760 tevens voor korte tijd aan de architectuurschool van zijn vader als assistent - zelf noemt hij er zich professor en lid van de koninklijke academie in Marseille - zijn opgetreden; hij doceerde er alle soorten van tekenen.¹⁸ Dat provençaalse lidmaatschap had hij te danken aan het feit dat hij zich, op weg naar of terug van Rome, in Marseille - al dan niet ten onrechte - bij de academie als architect van de hertog van Bouillon had gepresenteerd.¹⁹

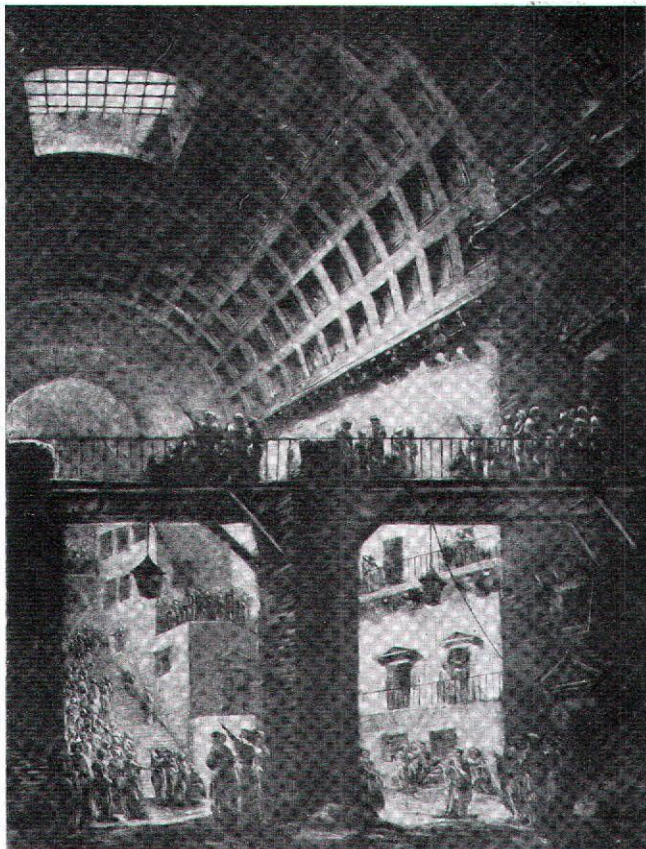
Eerste verblijf in Nederland

Lang is de jonge Blondel er niet gebleven; in 1762 of 1763 heeft hij zich voor de eerste keer korte tijd in Holland gevestigd, waar hij enige theaterdecors voor de Amsterdamse Stadsschouwburg aan (toen nog) de Keizersgracht fabriceerde; daaronder die voor een zeer barokke 'hofzaal' met veel theatrale zuilen en pompeuze koepel (afb. 8).²⁰ Mogelijk bestond er verband met het feit dat de schouwburg, die in de daaropvolgende jaren een aantal keren inwendig verbouwd werd en op 11 mei 1772 in vlammen op zou gaan²¹ om vervolgens door stadsbouwmeester Jacob Eduard de Witte (1739-1809) aan het Leidseplein in moderne classicistische vormen nieuw opgetrokken te worden²², juist op 4 januari 1763 haar hondervijftwintigjarige bestaan vierde.²³ Ook was Blondel

Afb. 2. Interieur van een gevangenis. Mezzotint van G.F.Blondel z.j. (Wenen, Albertina)

in Amsterdam opnieuw als topografisch tekenaar actief, waarvan een nog bewaarde pentekening van de Dam met Stadhuis en Waag gezien vanaf de Vismarkt getuigt (afb. 9).²⁴ Blondel is vermoedelijk in de kringen van Hollandse kunstliefhebbers geïntroduceerd door de als ietwat frivool bekend staande Franse letterkundige Jean François de Bastide (1724-1798), die in 1774 in Amsterdam de postume uitgave van het laatste werk bezorgde van Blondels vader, *L'homme du monde éclairé par les arts*, waarbij De Bastide in het voorwoord verklaarde dat hem een twintigjarige vriendschap met Blondel senior verbond.²⁵ Van de hand van deze zelfde De Bastide was al in 1766 een door een lofdicht voorafgegangene catalogus verschenen van de toendertijd vermaarde kunstcollectie van de rijke katholieke hout- en wijnhandelaar Gerrit Braamcamp (1699-1771)²⁶, die zijn woonhuis aan de Amsterdamse Herengracht in een soort privé-museum herschapen had.²⁷ In deze na zijn dood geveilde verzameling bevonden zich liefst 77 tekeningen van Georges-François Blondel - daaronder de genoemde van de Dam met Waag en Stadhuis - wat er op wijst dat de oude Braamcamp min of meer als beschermheer van de jeugdige Franse kunstenaar opgetreden is en laatstgenoemde mogelijk door De Bastide bij hem is geïntroduceerd.²⁸ Braamcamp liet voorts in 1767-'70 door meestertim-

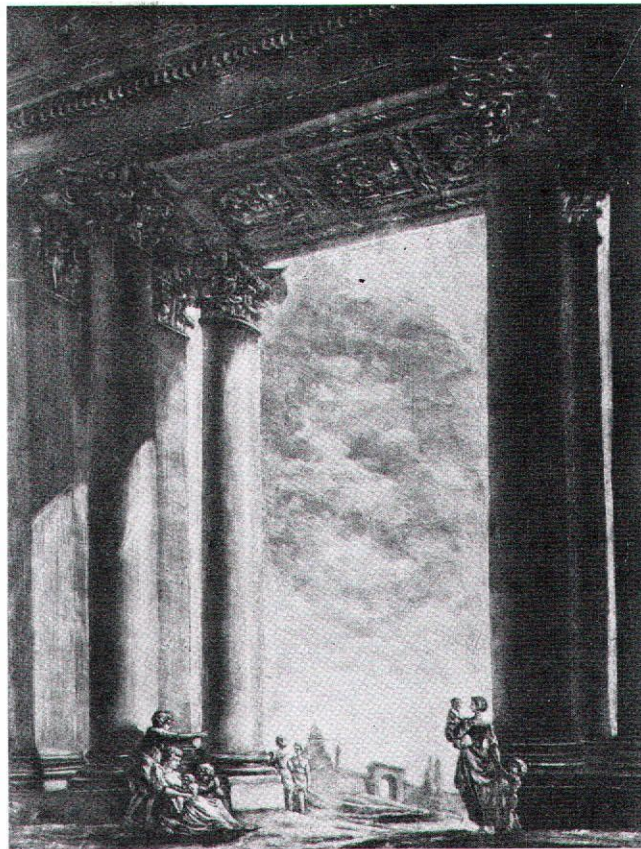

Afb. 3. Interieur van de nieuwe gevangenis in Rome. Mezzotint van G.F. Blondel z.j. (Wenen, Albertina)

merman Johannes Jacobus Luyten (1723-1785)²⁹ het grote logement Het Wapen van Amsterdam aan de Kloveniersburgwal bouwen³⁰, maar dat Blondel hiermee iets van doen heeft gehad lijkt niet waarschijnlijk. Wel moet hij toen - of bij zijn tweede verblijf - in contact gekomen zijn met (de latere stadhouder) Willem V, aan wie hij zijn gezicht van de Tempel van Bacchus in Rome droeg.³¹

Verblijf in Engeland

Blondel moet namelijk al snel naar Londen zijn vertrokken, waar hij in de jaren 1765-'67 regelmatig werk exposeerde bij de *Society of Artists* en de *Free Society*; in 1774 deed hij dat opnieuw.³² Daarbij ging het om zijn eerdere mezzotinten met dramatische, op de antieke overblijfselen van Rome geïnspireerde architectuurfantasieën (zoals de genoemde gevangenis) plus reële voorstellingen van kerken in Rome, dan wel topografische gezichten van de Britse hoofdstad.³³ Bewaard zijn ondermeer tekeningen van Wren's St. Paul's Cathedral (afb. 10) en het interieur van de eveneens door Wren gebouwde St. Stephen's Walbrook (afb. 11) in de Londense City uit de verzameling van Braamcamp, wat erop duidt dat beiden sindsdien contact met elkaar hebben gehouden.³⁴ Ook heeft

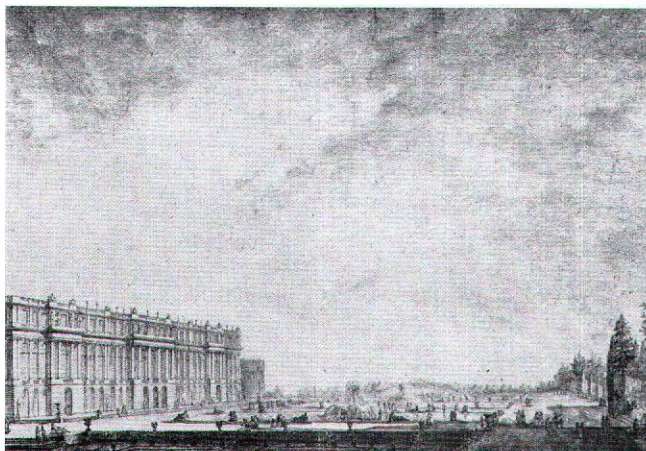

Afb. 4. Vestibule van S. Maria Maggiore in Rome. Mezzotint van G.F. Blondel z.j. (Wenen, Albertina)

Blondel zich in zijn Londense jaren tenminste eenmaal aan een portret gewaagd.³⁵

Of hij ook gedurende deze hele periode in Engeland is gebleven, is niet zeker; in elk geval organiseerde hij in 1772, toen woonachtig nabij Covent Garden, een tentoonstelling aan huis van een hele reeks van prenten van bekende bouwwerken uit Italië, Frankrijk en de Nederlanden, alsmede van eigen architectonische ontwerpen van zeer uiteenlopende aard, van mechanische klok en gevangenis tot badhuis en landhuis.³⁶ Bij die gelegenheid omschreef hij zich in het voorwoord van de door hemzelf vervaardigde catalogus ietwat hoogdravend (en deels onterecht) als hoogleraar, lid van de academies in Parijs, Rome, Florence en Marseille, alsmede als architect van de kunstminnende prins Karel Alexander van Lorreinen (1712-1780), de jongere broer van wijlen keizer Frans Stephanus en van 1744 tot zijn dood voor Oostenrijk gouverneur van de Zuidelijke Nederlanden.³⁷ Blondel leed niet aan valse bescheidenheid, zoals zijn inleiding bij de catalogus, die vijfenvijftig werken beschreef, duidelijk maakt - het waarheidsgehalte ervan is voorsnog niet toetsbaar:

The Essays in Architecture of which this Exhibition consists, compose a collection of the different designs and schemes that

Afb. 5. Tuinzijde van Versailles. Roodkrijttekening van G.F. Blondel z.j. (Parijs, Musée Carnavalet)

the princes and nobles of France, as well as those of other countries, ordered the Exhibitor to execute. All these designs are made with the necessary illustrations, that is to say, plan, section, and elevation; the greatest of which are between four and six feet large of different kinds, executed with the pen, and shaded with indian ink; with the explanations which are here added, the spectator or artist will have little difficulty in comprehending the constructions of the different plans.

It has been the sole study and care of the Exhibitor for a number of years to complete this Collection, and to make it perfect in all kinds of ornamental and useful Architecture, as well as to facilitate the study, and render it of easy access to the scholar, as to procure the suffrages of connoisseurs and artists; together with the works he proposes to exhibit, he will likewise expose many pieces of Perspective and Ruins of Rome, executed in different manners.³⁸

Genoemd werden vervolgens door Blondel met naam en toenaam ondermeer een ontwerp van een theater annex danszaal en koffiehuis, te bouwen achter Carlisle House nabij Westminster Bridge; van een waterklok die Groot-Brittannië en koning George III symboliseerde; van een balzaal voor Karel van Lorreinen in Brussel, in opdracht van de stadsarchitect door Blondel ontworpen³⁹; van een balzaal voor de Spaanse ambassadeur om het huwelijk van de Franse dauphin - de latere koning Lodewijk XVI - in 1770 te vieren; en een project voor vuurwerk, "which will be executed at Marybone by the Sieur Torré, Artificer to the King of France, the ensuing summer, he being engaged by the managers of Marybone-Gardens for that purpose" - een vuurspuwend festijn vol "new and uncommon manoeuvres in fire" dat op 7 juni 1772 culmineerde in een 'Mount Etna with Cyclops', mogelijk eveneens naar Blondels ontwerp.⁴⁰

Doel van deze grote tentoonstelling zou mede geweest zijn om uit te testen in hoeverre er vraag bestond naar een nieuwe serie gravures van alle openbare gebouwen en monumenten in de City van Londen. Blondel lanceerde bij deze gelegenheid tevens zijn plan voor de oprichting van een architectuur-

school in de geest van zijn vader, met cursussen bouwkunde, perspectief en ontwerpen voor timmerlieden en andere handwerkslui.⁴¹ Ook dit project liep uiteindelijk echter op niets uit. Nog voor de jaarwisseling van 1773 is hij vervolgens naar Amsterdam terugverhuisd.⁴²

Werkzaamheden in Stowe

Of Blondel in al die jaren in den vreemde behalve veel getekend ook iets blijvends gebouwd heeft, valt moeilijk met zekerheid te achterhalen.⁴³ Vrijwel zeker is wel dat hij op een of andere wijze betrokken raakte bij het voornemen van de zwager van de bekende Britse staatsman William Pitt, Richard Grenville (1711-1779), Earl of Temple⁴⁴, om zijn oorspronkelijk uit de jaren rond 1680 stammende en sindsdien voortdurend verbouwde landhuis in Stowe in Buckinghamshire, sinds 1749 in zijn bezit, verder te vergroten.⁴⁵ Onder de reeks architecten die daarvoor plannen maakten bevond zich naast de Italiaan Giovanni Battista Borra (1712-1786) en de bekende Robert Adam (1728-1792) ook Blondel, die Grenville al rond 1765 moet hebben leren kennen, omdat de tekenaar in dat jaar een mezzotint aan hem opdroeg.⁴⁶ Geen van deze experts wist evenwel de opdracht binnen te slepen, uiteindelijk ontwierp en verbouwde Lord Temple, in samenwerking met de aan hem geparenteerde amateur-architect Thomas Pitt of Camelford (1737-1793), zijn buitenhuis tussen 1770 en 1777 zelf.⁴⁷

De schaarse correspondentie en andere archivalia - vol hiaten - lijken desalniettemin aannemelijk te maken dat Blondel, vóór zijn wederkomst naar Nederland op het laatst van 1773, twee ontwerptekeningen voor een grondige face-lift van het landhuis vervaardigde, alsmede voor diverse binnenruimtes als salon, balzaal en muziekkamer. Daarnaast voor een mausoleum voor Lord Grenville, een cascade in de vorm van een Neptunustempel, en een zogeheten *Palais des Dames*, alle bestemd voor het bij Stowe behorende landschapspark, dat dankzij de enorme collectie follies reeds in deze jaren (inter)nationale faam genoot.⁴⁸ Geen van Blondels ontwerpen werd dan, als deze aanname klopt, evenwel uitgevoerd, van de nog aanwezige imposante rotondevormige salon - een ova-

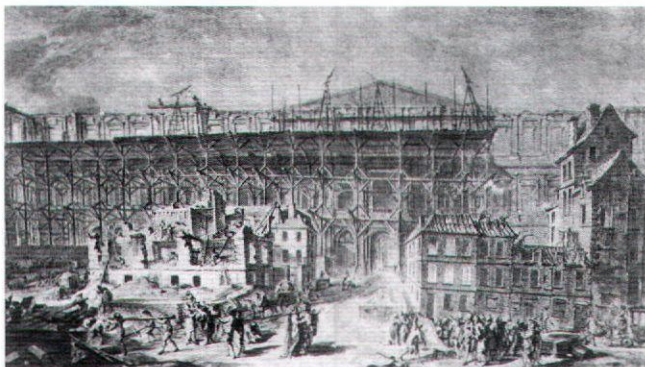

Afb. 6. Peristyle van het Louvre in Parijs. Roodkrijttekening van G.F. Blondel, 1761 (Parijs, Musée Carnavalet)

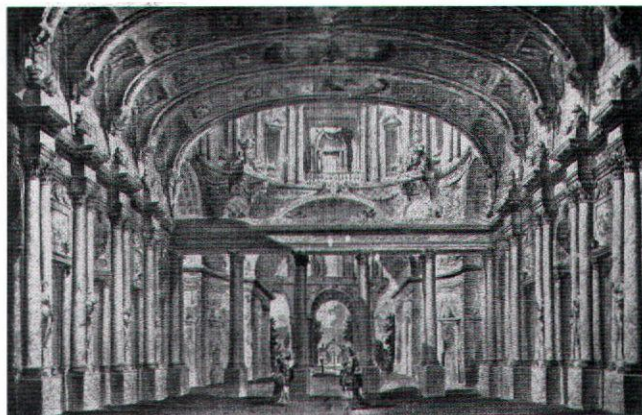
le Pantheonachtige ruimte met een krans van zuilen en een cassetengedekte koepel (afb. 12) - mogelijk afgezien.⁴⁹ Enige ongesigneerde tekeningen, die mogelijk aan Blondel toe te schrijven zijn,⁵⁰ tonen ons een nieuwe zuidgevel van het landhuis, twee mausolea en dat damespaleis. Bij het ene mausoleumproject gaat het om een soort van toren, met een kubus als basis voor twee als rondtempels met een krans van vrijstaande zuilen vormgegeven cylinders boven op elkaar (afb. 13), in de hoofdopzet enigszins herinnerend aan de bekende Romeinse graftoren van Glanum bij St.Rémy in de Provence.⁵¹ Het andere mausoleumontwerp is een op Palladio's Villa Rotonda terug te voeren bouwsel, bestaande uit een door koepel bekroonde kubus met tegen de zijden daarvan vier identieke portico's, elk van vier Ionische zuilen onder fronton (afb. 14). Het herinnert tevens aan een verwant bouwsel van John Vanbrugh, de *Temple of the Four Winds* uit 1724 in het park van Castle Howard in Yorkshire. Beide ontwerpen van Blondel waren waarschijnlijk bestemd voor de jongere broer van Lord Temple, de niet bijzonder succesvolle Engelse staatsman - want medeveroorzaker van het uitbreken van de Amerikaanse Revolutie - George Grenville (1712-1770), wiens naam op de kubusvormige sokkel van het torenontwerp boven de ingang te lezen valt.⁵²

Het *Palais des Dames* - vermoedelijk bedoeld ter vervanging van de nog steeds bestaende Queen's Temple (1744-'48), die uiteindelijk in de jaren zeventig door Grenville sterk verbouwd zou worden - moest op een in rustica uitgevoerde onderverdieping een overdekte zuilengalerij in antis krijgen (afb. 15),⁵³ terwijl het landhuis zelf blijkens de bewuste perspectief-tekening van een imposante nieuwe zuidgevel in neopalladiaanse trant zou worden voorzien (afb. 16). Niet alleen treffen wij hier in het midden opnieuw een *porticus in antis* aan - een idee dat hij moet hebben ontleend aan een eerder ontwerp van Borra, die zich daarvoor mogelijk door de grote tempel van Baalbek had laten inspireren⁵⁴ - maar ook hebben de beide zijpaviljoens aan de uiteinden van de gevel nu als middenrisaliet elk een heuse tempelportico van zes Korinthische zuilen gekregen, welke bij Borra nog ontbrak.⁵⁵ Het formaat van het totaal ging alles wat Nederland op dat moment te bieden had verre te boven.

Net zo min als alle andere voorstellen van Blondel werd het

Afb. 7. Afbraak van de krotten op de binnenplaats van het Louvre in Parijs. Pentekening van G.F. Blondel, ca.1755 (Parijs, Musée Carnavalet)

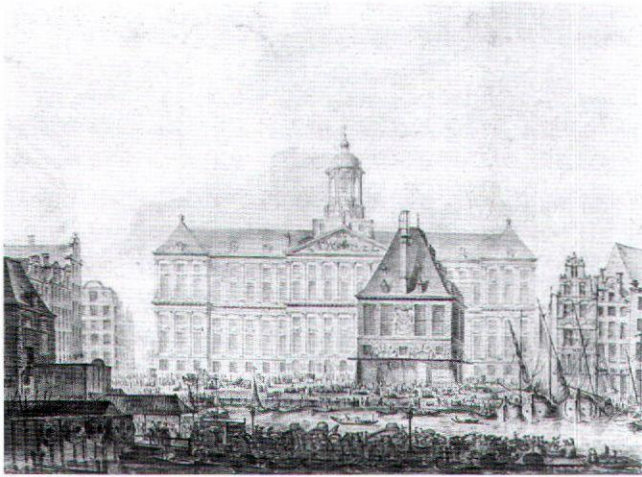
Afb. 8. Theaterdecor voor de Stadsschouwburg te Amsterdam. Pentekening van G.F. Blondel, 1763

ontwerp uitgevoerd, en naar zijn mening kennelijk ook niet fatsoenlijk betaald, want op 25 januari 1774 zag de misbruikte architect zich genoopt om vanuit Amsterdam de *Surveyor General to the King's Works*, de bekende architect William Chambers (1723-1796)⁵⁶, te verzoeken te zijner gunste te interveniëren, mopperend dat het zeer onaangenaam was om te moeten werken voor Grenville, "qui me paye que d'ingratitude".⁵⁷ Maar mogelijk was die beschuldiging toch wat overtrokken, aangezien de bouwheer noch als slordig boekhouder, noch als ongenereus bekend stond⁵⁸ - en omgekeerd Blondel enige gewichtigdoenerij niet vreemd was.

De Groningse Stadhuisprijsvraag

Hoe dan ook: was het mogelijk mede om die reden dat Blondel na een klein decennium Engeland verlaten had en opnieuw in de Republiek neergestreken was? Daar bleek zich namelijk al heel snel een nieuwe kans voor te doen om aan de weg te timmeren, namelijk de stadhuisprijsvraag voor Groningen.⁵⁹ De bouwvalligheid van het bestaande stadhuis, een onoverzichtelijk conglomeraat van deels tot de Middeleeuwen teruggaande bouwsels, had de stadsregering in 1770 tot de conclusie doen komen dat complete nieuwbouw geboden was.⁶⁰ Na raadpleging van de bekende zoöloog en medicus Petrus Camper (1722-1789)⁶¹, van 1763 tot 1773 hoogleraar in Groningen, daarvoor te Franeker en Amsterdam, een man met een brede wetenschappelijke en culturele belangstelling,⁶² werd in september 1774 een prijsvraag voor een ontwerp uitgeschreven, waarvoor de sluitingstermijn op 1 februari 1775 was gesteld.⁶³ Zowel op de prijsvraagvoorwaarden als op de prijstoekenning zou Camper daarbij grote invloed uitoefenen.

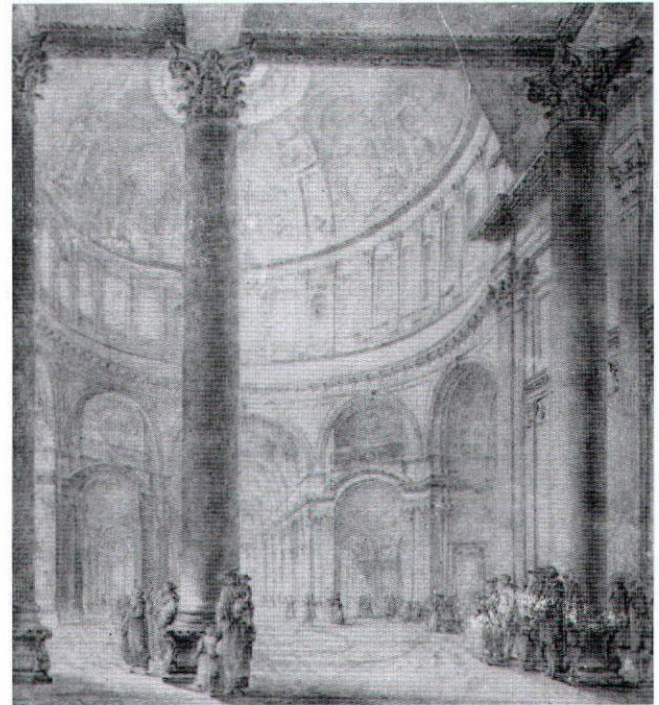
Tot de meest opvallende punten in het namelijk grotendeels door Camper opgestelde programma behoorde de eis dat het nieuwe stadhuis aan de ingangszijde van een grote peristyle met zuilen van de Ionische of Composiete orde diende te worden voorzien: een volstreekte noviteit voor Nederland, die symbool zou staan voor de door Camper gepropageerde zuivering van de bouwkunst in meer klassieke richting die thans

Afb. 9. Dam met Stadhuis en Waag te Amsterdam. Pentekening van G.F. Blondel, ca.1763. (Amsterdam, Gemeentearchief, coll. Van Eeghen)

als de aanzet tot het neoclassicisme bekend is komen te staan, een zuivering die het vermeende architectonische normenverval keren en de vaderlandse bouwkunst zo meer aansluiting bij de nieuwste internationale mode bezorgen moest. De zogeheten Nieuwe Zwier van het rococo, dat met zijn krullen en andere uitbundige versierselen in het tweede en derde kwart van de achttiende eeuw had gedomineerd, moest zo wijken voor een Edele Eenvoud die aan een terugkeer naar de antieke - met name de pasontdekte Helleense - bronnen van de 'ware architectuur' werd gekoppeld en internationaal als *The Greek Revival* de geschiedenis in zou gaan.⁶⁴ De vrijstaande zuilenportiek, die in het prijsvraagprogramma voorgeschreven werd, stond daarvoor symbool. De hier in Groningen verlangde zou de bescheiden opmaat vormen voor een korte reeks van dergelijke portico's die in de komende twintig jaar werd gerealiseerd, te weten bij het Rechthuis van Westzaan (1781-'83, J.S.Creutz)⁶⁵, het Rechthuis van Westkapelle (1783, C. Kayser)⁶⁶, het St.Jacobsgasthuis in Schiedam (1786-'89, G. Giudici)⁶⁷, alsmede drie gebouwen in Haarlem: het Teylershofje, (1785-'87, L. Viervant)⁶⁸, Paviljoen Welgelegen (in twee verdiepingen - 1786-'89, M. Triquetti en J.B. Dubois)⁶⁹, en de villa Eindhoven (1793-'94, P.E. Duyvené).⁷⁰ Daaraan zou men dan nog de met halfzuilen en fronton getooid gevel van Felix Meritis (1787-'89, J.O. Husly) aan de Amsterdamse Keizersgracht kunnen toevoegen.⁷¹

Alleen zou de Groningse portico uiteindelijk niet de reeks beginnen, maar afsluiten, omdat het winnende ontwerp van de Amsterdamse particuliere bouwmeester Jacob Otten Husly (1738-1796)⁷² - ook elders in deze jaren meermalen winnaar van architectuurprijzen⁷³ - door allerlei financiële problemen en politieke verwickelingen, pas tussen 1802 en 1810 in sterk gewijzigde, nog verder vereenvoudigde vorm werd gerealiseerd (afb. 17). Zelfs Husly had, blijkens zijn winnende inzending met een overdaad aan sculpturen, van de verlangde soberheid nog niet voldoende begrepen, maar zijn project bevatte wel de zo nadrukkelijk verlangde zuilenportiek. Daarmee behoorde dit tot een kleine minderheid onder de

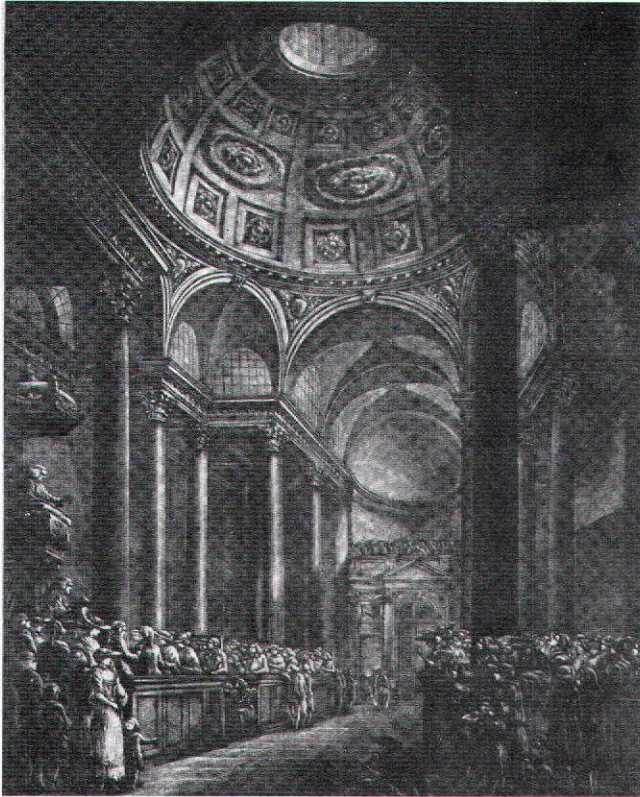
Afb. 10. Interieur van St.Paul's Cathedral in Londen. Tekening van G.F. Blondel, 1764 (Londen, Courtauld Institute of Art)

achtendertig inzendingen, waarvan de meeste vervaardigers als eenvoudige ambachtslieden of amateurs kennelijk niet wisten wat met een 'peristyle' werd bedoeld, en dientengevolge met een klein portiekje ter hoogte van één verdieping en ter breedte van één venstertravee aan kwamen zetten, dan wel zelfs dat achterwege lieten - of nog veel erger, zoals bij de in zijn ornamentiek geen enkele maat houdende en in zijn eerder op bordeelhouders dan op burgemeesters toegesneden wulpse sculpturen bijna pornografische inzending (afb. 18) van de onbekende timmerman Jannes Ligtenbergh (1733-1796), zich noemende 'In de Eertûra Mester te Zwol': reeds de spelling doet terecht het ergste inzake zijn vakkundigheid in de klassieken vermoeden.⁷⁴

De inzendingen voor de Groningse prijsvraag, waarvan er zeventien - vijf bekroonde en twaalf afgewezen - in het stadsarchief bewaard zijn gebleven, illustreren daarmee mooi de kloof tussen het gros van de praktische bouwkundigen en een kleine elite van kennelijk meer theoretisch geschoolde bouwmeesters die op dat moment was gaan ontstaan. Alleen De Witte, Giudici, het Haagse duo Johannes van Noort en Jacobus Berkman, de Amsterdamse stucadoor Peter Schauer, de stadhoudelijk secretaris C.H. Horst⁷⁵, alsmede min of meer Creutz, dienden, voorzover na te gaan, naast Husly projecten in, die aan die basiseis van een portiek voldeden - De Witte overigens pas vermoedelijk in tweede instantie, voor een variant.⁷⁶

Tot de deelnemers blijkt ook Blondel te horen, die op grond van zijn Engelse expertise tot de serieuze kanshebbers had moeten behoren - wat uiteindelijk overigens blijkt tegen te val-

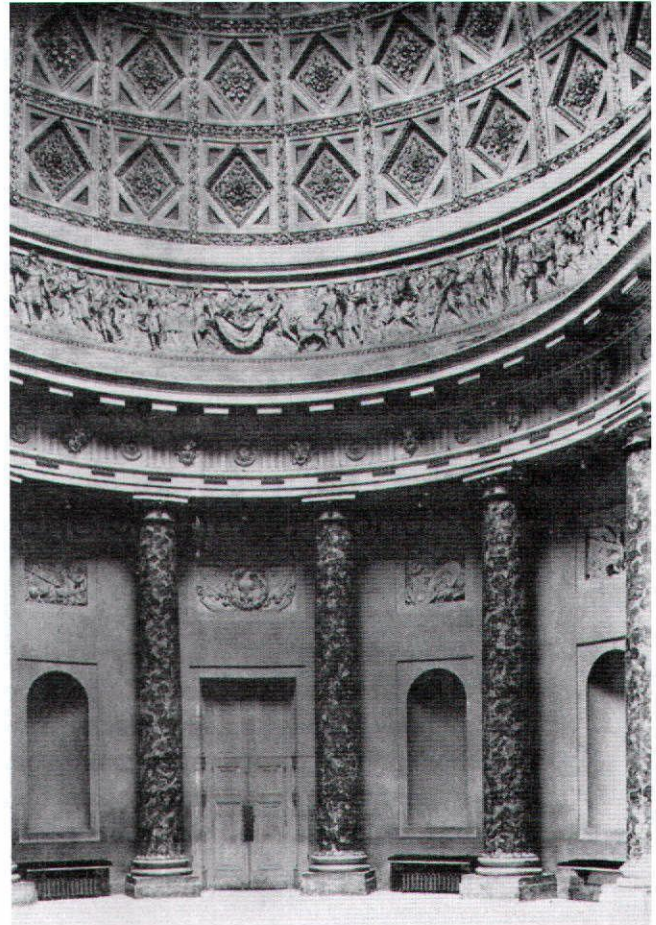

Afb. 11. Interieur van St. Stephen's Walbrook in Londen. Mezzotint van G.F. Blondel z.j. (Londen, British Museum)

len. Blijkens ondermeer zijn zojuist besproken ontwerpen voor Stowe was hij op de hoogte van de nieuwste internationale neoclassicistische normen en wist hij in elk geval wat een zuilenperistyle was. Want juist in Groot-Britannië kon deze stijl met het reeds gedurende vrijwel de hele achttiende eeuw dominante neopalladianisme teruggrijpen op een oudere traditie, en het was niet toevallig ook vermoedelijk de Britse bouwkunst geweest die Camper tot het stellen van de bewuste programeis had geïnspireerd. De Groningse geleerde had in 1748-'49 een langdurig bezoek (in 1752 herhaald) aan Engeland gebracht⁷⁷, waarbij hij zonder twijfel met menig landhuis en stadhuis met een zuilenportiek is geconfronteerd.⁷⁸ Daartoe valt in zekere zin ook het door George Dance the Elder (1695-1768) ontworpen Mansion House (1739-'53) - de ambtswoning van de *Lord Mayor* - in Londen te rekenen, dat dus juist in de jaren van Campers verblijf in de Engelse hoofdstad zijn voltooiing naderde. Het bestond net als later het Groningse Stadhuis uit een compact, bijna kubusvormig bouwblok, waarvan de gesloten contour van de eveneens door colossale pilasters gelede buitengevels slechts door een peristyle (hier evenwel met zes zuilen) aan de voorgevel werd doorbroken.⁷⁹

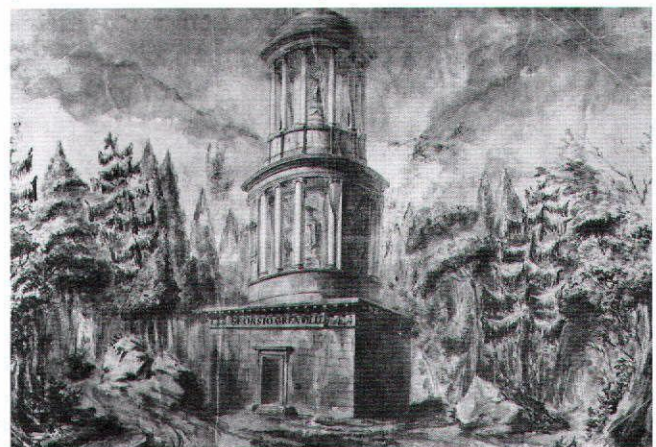
De deelname van Blondel

Blondel had de opgave dus aan moeten kunnen en hij heeft, als was het om op zeker te spelen, zelfs liefst drie ontwerpen

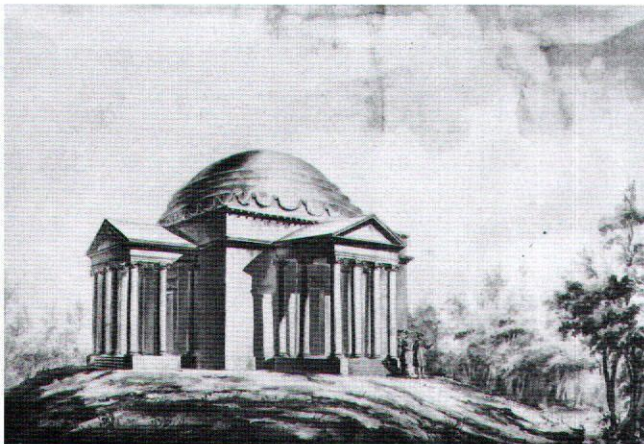

Afb. 12. Rotunda Hall in Stowe House.

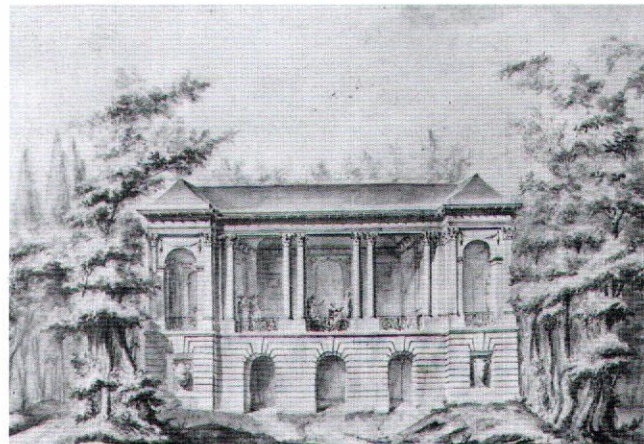
ingediend, die helaas geen van alle bewaard zijn gebleven. Hij zat ongetwijfeld enigszins om werk verlegen, en heeft blijkens dat drietal inzendingen de geboden gelegenheid met beide handen aangegrepen: hij is, voor zover bekend, de enige die in meervoud heeft meegedaan.

Afb. 13. Ontwerp voor een Mausoleum te Stowe. Tekening van G.F. Blondel z.j. (Morgan-Grenville Collection)

Afb. 14. Ontwerp voor een Mausoleum te Stowe. Tekening van G.F. Blondel z.j. (Morgan-Grenville Collection)

Afb. 15. Ontwerp voor een Ladies Temple te Stowe. Tekening van G.F. Blondel z.j. (Morgan-Grenville Collection)

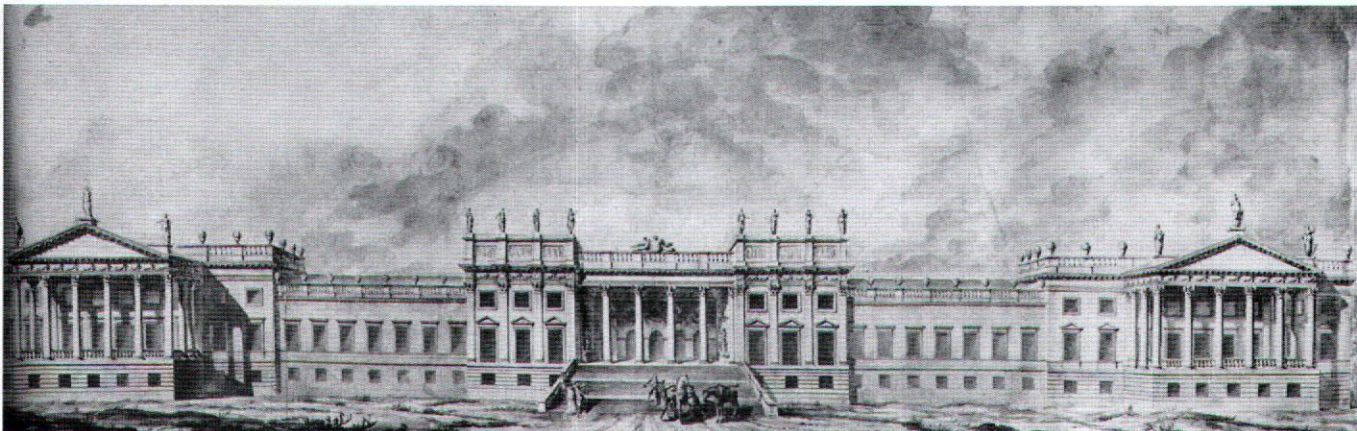
Conform de prijsvraagvoorschriften waren zijn ontwerpen anoniem ingestuurd, en slechts respectievelijk 'F', 'G' en 'No.37' gemerkt; pas nadat de jury – dat wil zeggen hoofdzakelijk Camper - haar oordeel had geveld en daarvoor op 22 maart 1775 door burgemeesters de instemming van de stedelijke raad was verkregen⁸⁰, zou hij zich als de maker bekend geven.⁸¹ Blondel heeft ze door drie verschillende bekenden laten opsturen, plan F door de boekhouder van een zekere mr. Hop, Pautouin genaamd, plan G door de boekverkoper Chaudion, en plan no.37 door een zekere Thibeault, zoals bleek, toen Blondel na afloop van de prijsvraag de Groningse stadssecretaris Paulus Laman (1733-1788)⁸² om retournering verzocht.⁸³ Blondel blijkt op dat moment in Amsterdam woonachtig nabij de Utrechtse Poort⁸⁴; als zijn tekeningen, “na de Italiaansche smaak geformeert”,⁸⁵ op 15 mei 1775, nadat vijf dagen eerder opnieuw een verzoek dienaangaande was gedaan,⁸⁶ via De Lemmer teruggezonden worden, geschiedt dat echter naar Mr. Bertazelle, tabaksfabrikant in de Warmoesstraat in Amsterdam.⁸⁷ Project F bestond uit vijf bladen, te weten drie plattegronden en twee opstandtekeningen; project G uit vier, namelijk twee plattegronden, de opstandte-

keningen en doorsneden; en het derde plan eveneens uit vier.⁸⁸ Veel meer valt er niet over te achterhalen.

Voor het feit dat hij zijn drie ontwerpen langs drie verschillende wegen aan het Groningse stadsbestuur had doen toekomen, zou Blondel in zijn eerste brief van 6 april ook een verklaring geven, toen hij de bouwplannen aan Laman terugvroeg:

J'ai pris, Monsieur, la peine de faire trois Programez, pour ma satisfaction étant persuadé que tous Architecte qui veut passer a l'Execution dois produire son travail de differentes manieres, et offrir les Modelles de chacun de ces Plantz, étant persuadés que tous homme qui veut passer a l'Execution seu se rendre compte d'un modelle dois être en fait pour l'Execution, en outre cela donne l'Eclaircissement juste aux personnes qui ordonnent come pour le Devis quant aux pris juste Etant impossible de juger sur un seul morceau de Papier de la beauté du dessein et de l'execution du Batiment.

J'espere, Monsieur, que Messieurs, auront assez de bontés pour agréer un de mes Plants leur Lumieres étant trop étendiez, et j'osse dire qu'ils ne peuvent m'oter le zelle et le

Afb. 16. Ontwerp voor de zuidfaçade van Stowe House. Tekening van G.F. Blondel z.j. (Morgan-Grenville Collection)

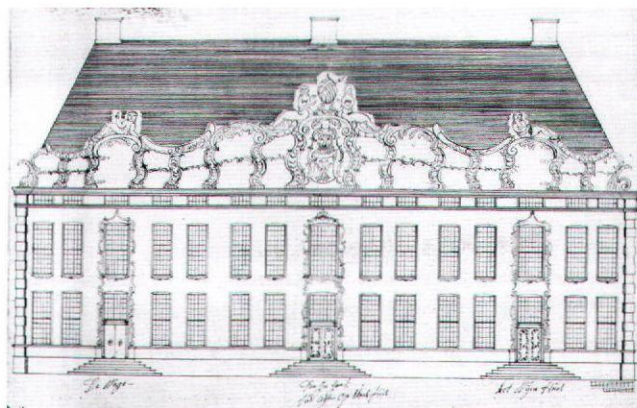
*fond du travail, ce qui seroit plus clair a voir si ils me laisse la satisfaction d'en venir a l'Execution des 3 Modelles; pour lors ils seront persuadez positivement de la force de mon Execution qui est produite pas les Etudes que j'ai détaillé, et que je desire ardemment avoir l'honneur de leur faire voir.*⁸⁹

Blondel, die net in de *Gazette de La Haye* had gelezen dat de burgemeesters de maker van de bedoelde drie plannen verzocht had zich bekend te maken⁹⁰, greep een en ander tevens aan om de hoop uit te spreken dat zij de goedheid zouden hebben om een van de zijne aan een nader onderzoek te onderwerpen. Bij die gelegenheid had hij burgemeesters ook meteen, zonder twijfel ter aanbeveling van zijn eigen persoon voor de stadhuisbouw, zijn twintigjarige werkervaring als bouwkundige uit de doeken gedaan, en dat levert ons een hele reeks van tot nu toe grotendeels onbekende claims op architectonische prestaties van Blondel op, waarvan de houdbaarheid evenwel moeilijk meer te achterhalen valt.⁹¹

Blondel stelt de afgelopen jaren van vele markten thuis geweest te zijn: niet alleen in Engeland en Frankrijk, ook in de Oostenrijkse Nederlanden zou hij actief zijn geweest. Zo maakt onze bouwmeester allereerst als zijn creatie melding van een bouwwerk van 400 voet lengte voor Lord Temple in Londen, waarmee vermoedelijk het in 1908 gesloopte Buckingham House aan Pall Mall is bedoeld⁹². Vervolgens spreekt hij van werk voor de keizer ('S.M.R.') in Brussel, en in Mariemont.⁹³ Dat 'keizer' moet daarbij uiteraard niet al te letterlijk worden opgevat; bedoeld is hier ongetwijfeld zijn gouverneur-generaal, de al genoemde prins Karel van Lorreinen.⁹⁴ Helaas specificceert Blondel dit niet nader, maar hij zal wel mede op de reeds in zijn Engelse tentoonstellingscatalogus van 1772 ter sprake gebrachte balzaal bedoelen, die vermoedelijk in het belangrijkste bouwwerk gezocht moet worden dat prins Karel ons heeft nagelaten, zijn Brusselse stadspaleis dat tussen 1757 en 1780 in een strenge postbarokke classicistische bouwtrant naar ontwerp van de uit Brugge afkomstige hofarchitect Jean Faulte (1726-1766) verrees.⁹⁵ Aan Franse activiteiten noemde Blondel in zijn verkapte sollicitatiebrief allereerst het nieuwe westportaal van de kathedraal van Metz, dat tussen 1764 en 1768 in de vorm van een classicistische triomfboog met gekoppelde Dorische zuilenparen onder segmentboogvormig fronton was opgetrokken: een werk van zijn vader Jacques-François, dat in 1898 in het kader van een purificerende restauratie door een neogothisch exemplaar was vervangen.⁹⁶ Als de claim van de zoon juist is, betekent dat dus dat hij na zijn eerste Nederlandse periode rond 1762-'63 weer even naar Frankrijk moet zijn teruggekeerd, alvorens naar Londen te vertrekken waar hij als verhaald in 1765 met het tentoonstellen van zijn topografische tekeningen begon. Maar of zijn claim juist is, valt tot dusverre niet vast te stellen: in de literatuur over de activiteiten van Jacques-François Blondel in Metz wordt nergens gewag gemaakt van zijn zoon - niet met betrekking tot het portaal van de kathedraal, en niet met betrekking tot Blondels projecten voor andere gebouwen-ensembles daar ter stede uit deze jaren.⁹⁷

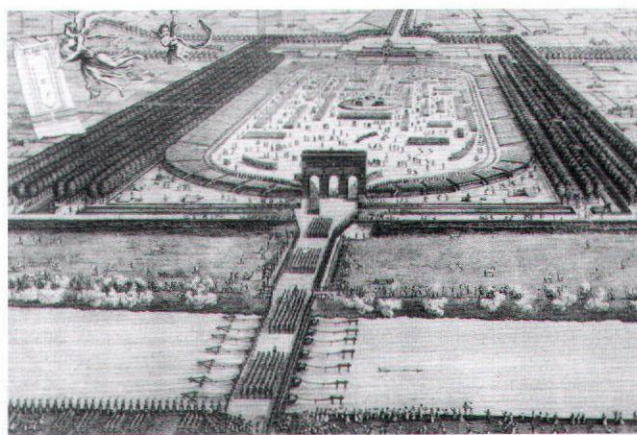

Afb. 17. Grote Markt met Stadhuis in Groningen (foto RDMZ Zeist, 1971)

Afb. 18. Prijsvraagontwerp voor het Stadhuis van Groningen. Tekening achtergevel van J. Ligtenbergh, 1775 (Groninger Archieven 542, foto Index Bouwkunst)

Behalve de kathedraal in Metz beroemt Blondel jr. zich ook op bezigheden voor de heer Bouret d'Arnoncourt in Parijs⁹⁸, alsmede, als "Architectue de la Cour", op werk in Versailles

Afb. 19. Champs de Mars te Parijs tijdens het Fête de la Fédération, 1790

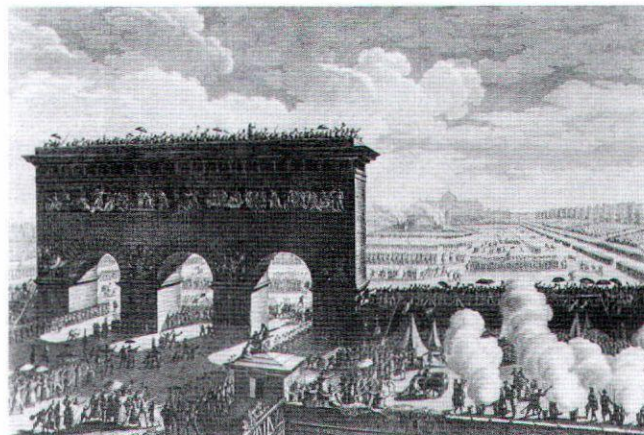
aan diverse kazernes voor de lijfwacht.⁹⁹ Hij was, zo vergat hij voorts niet te vermelden, lid van diverse academies, *filz de Blondel Professeur Royal, et Premier Architect du Roy*. En hij had, zo schreef hij tenslotte, gedurende twaalf jaar een opleiding in Rome gevolgd (wat aangaande tijdsduur dus schromelijk overtrokken was, en opnieuw de indruk bevestigt dat Blondel zich altijd wat gewichtiger placht voor te doen), waarvan hij burgemeesters als buit zijn collectie met wel meer dan honderdvijftig tekeningen van vijf en acht voet lengte, vervaardigd naar de mooiste voorbeelden uit Italië, kon tonen¹⁰⁰; het waren er intussen kennelijk al drie maal zoveel als hij drie jaar eerder in Londen tentoongesteld had. En daar waren ze ook nog maar tussen vier en zes voet hoog geweest.

Het oordeel van Camper

Men was in Groningen evenwel van Blondels kunnen kennelijk niet erg onder de indruk, en toen hij zich een maand later wegens gebrek aan reactie met veel omhaal van woorden - "de ijver waarmee ik heb gewerkt verdient overigens dat ik met een beslissing van de zijde van de burgemeesters wordt vereerd" - opnieuw meldde en daarbij nog terloops informeerde of er van zijn ontwerpen echt geen eentje een prijs waard was, kreeg hij deze per kerende post gewoon retour.¹⁰¹ Wist Camper, die na binnenkomst van alle tekeningen een eerste pre-advies opstelde en mede daarmee een zwaar stempeel op de uitslag van de prijsvraag drukte, via zijn vele Amsterdamse contacten bovendien misschien dat hij een beetje met een opsnijder van doen had?¹⁰²

Project G had daarbij nog de meeste aandacht van de hoogleeraar in ruste getrokken; hij maakte er althans melding van in dat eerste pre-advies. Het gebouw, blijkens zijn rapport door de ontwerper op f350.000 begroot en in een kleine drie jaar te bouwen, bezat als opvallende 'Italiaanse' karaktertrek een omlopende balustrade aan de voet van het dak, en een met fronton bekroonde ingangspartij. Camper was in eerste instantie ook vrij lovend: "Een architect van geest, uytneemend om binnen appartementen te vercierren". Echter ook niet meer dan dat: "De ingang is met 5 deuren, en dus zeer klein, het frontispice is fraai, maar het bovenste te zwaar. De balustrade buytenom het dak, op de kroonlyst is wel fraai, maar te kostbaar. Ook is alles op de binnenplaats veel te kostbaar". Kortom: van de artistiek gewenste Edele Eenvoud en de financieel noodzakelijke edele zuinigheid was geen sprake. Campers slotoordeel: "Verdient myns oordeel geene attentie" - en daarmee deed het in de verdere selectierondes niet meer mee.¹⁰³

Toch was dat nog altijd beter dan het oordeel dat vermoedelijk Blondels ontwerp F ten deel viel. Camper rept in zijn rapport namelijk ook nog van een project F van een zekere Tibaut, waarvan het op grond daarvan - de inzendingen waren immers anonym - aannemelijk is dat daarmee het project F van Blondel en met deze Tibaut Blondels boven al genoemde handlanger Thibeault is bedoeld, ook al was van Blondels projecten een ander door Thibeault, en F door een zekere Pautouin opgestuurd.¹⁰⁴

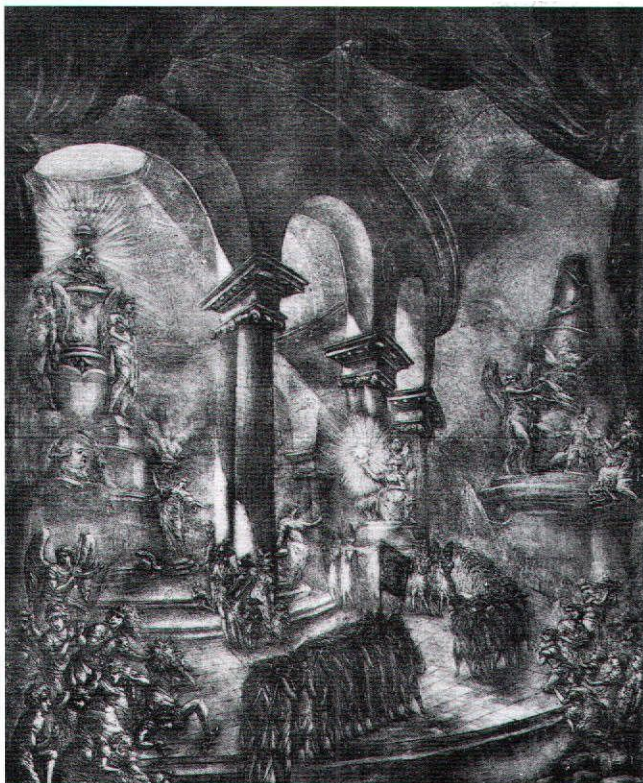
Afb. 20. Triomfboog op het Champs de Mars te Parijs, 1790

Daarop zou eveneens heel wel het buitengewone, on-Nederlandse formaat van het project kunnen wijzen: het door Camper genoemde plan F, met het opschrift "Grond en opstal voor een N. Raadhuys, volgens een Nieuwe invensi", dat meedong naar de derde prijs (dat wil zeggen voor ontwerpen zonder begroting), voorzag namelijk in een stadhuis dat veel groter was dan voorgeschreven. De maker had verklaard dat het voor hem ondoenlijk was om naar het programma te werken en dat hij daarom liefst vijftig voet aan de opgegeven omvang had toegevoegd, waarbij hij zelfs nog enkele huizen weg wilde laten breken om de Grote Markt te vergroten¹⁰⁵ - in welk opzicht er een aardige parallel bestond met de inzending van de hofarchitect van de Keurpalts, Nicolas de Pigage (1723-1796), die van huis uit ook royalere afmetingen gewend was en nu bij de prijsvraag met een veel te groot stadhuis op de proppen was gekomen, dat nauwelijks op het Groningse plein zou hebben gepast en daarom de eerste prijs misliep, wat de Groningse heren op een woedende reactie van de ontwerper kwam te staan.¹⁰⁶

Camper bleek in elk geval van dit stadhuis volgens nieuwe inventie niet erg gecharmeerd. Het was ontworpen "in een Soort van Toneelvercieringe en Decoratie"; hooguit kon het plan "gebruikt worden tot het ordonneeren van een binnenzaal". De bijgevoegde toelichting - helaas niet bewaard - bracht de geleerde evenmin in hogere sferen. "Zyne verklaring", zo besloot hij kortaf, "is brabbeltaal, en dingt naar den 3den Prys"¹⁰⁷. Die kreeg de maker dus niet. Net als het derde ontwerp van Blondel, waarover we aan specifieke karakteristieken niets weten, werd het meteen als ongeschikt van tafel geveegd. Desondanks kreeg Blondel zijn Groningse geesteskinderen heel graag terug, en toen hij een maand na zijn eerste aanvraag van 6 april 1775 nog niets ontvangen had, heeft hij op 10 mei het al ter sprake gebrachte tweede epistel aan het stadsbestuur de deur uit laten gaan.

Terugkeer naar Frankrijk

Was de architect door zijn magere resultaat bij de Groningse prijsvraag, afgezet tegen zijn flitsende carrière van de voor-

Afb. 21. *Le Temple de la Verité*. Zwartekunst-prent van G.F. Blondel, 1790 (Parijs, Bibliothèque Nationale)

gaande twintig jaar die hij de burgemeesters zo nadrukkelijk had voorgehouden, dodelijk beledigd en is hij daarom weer snel uit de Republiek vertrokken? Niet lang na zijn vergeefse deelname aan de prijsvraag moet Blondel namelijk al naar zijn vaderland zijn teruggekeerd. Begin 1777, drie jaar na het overlijden van zijn vader, deelde hij dit voornemen althans per brief nadrukkelijk aan de Franse Minister van Oorlog, Claude-Louis graaf van Saint-Germain (1709-1778), mee:

Je brûle d'envie de retourner dans ma patrie et de faire valoir les nouvelles découvertes et connoissances que j'ay acquis dans les pays étrangers; feu M.le duc de la Vrillière qui a été de tous tems mon protecteur et celuy de ma famille, m'en avoit procuré les facilités par des lettres de recommandation auprès des ambassadeurs de France dans plusieurs cours de l'Europe. "J'y ai soutenu, je n'ose dire augmenté la réputation de mes ancêtres et surtout de mon père mort depuis peu architecte et professeur de l'Académie Royale au Louvre mais malgré la considération dont je jouis par mes talens chés l'étranger, je préfère infiniment de les rendre utiles à mes compatriotes; je n'hésiteray donc pas un instant Monseigneur de retourner en France si vous daignés m'honorer de votre puissante protection comme feu M. le duc de la Vrillière avoit bien voulu le faire."¹⁰⁸

Blondel, kortom, had ondanks de vele blijken van waardering

voor zijn talenten in het buitenland, onder het aanroepen van wijlen zijn vader en voorouders de oneindige goedertierendheid deze talenten voortaan weer ten dienste van zijn landgenoten te willen stellen. En hij voerde hier een nieuwe grootheid als beschermheer op: een hertog van De La Vrillière, die hem via de Franse gezanten in den vreemde bij al die Europese hoven aanbevolen had.¹⁰⁹ Toevallig was die echter overleden - zodat de aangeschreven minister dit niet meer bij hem navragen kon.

Helaas voor Blondel, zelfs zijn aan deze poging tot pluimstrijkerij gekoppelde toezending van een fraaie (thans verloren) tekening van een legerplaats waar Minerva en een personificatie van Frankrijk de dienstdoende generaal een marschalsstaf overhandigen, haalde niets uit. De minister raadpleegde de directeur over de koninklijke gebouwen, en deze gaf de volgende reactie:

Le renvoy que vous avez pris la peine de me faire à la fin d'avril dernier de la lettre que vous a écrite d'Amsterdam le Sr. Blondel, professant à ce qu'il paroît l'architecture m'a conduit à faire des informations pour reconnoître si le département des arts qui m'est confié, peut me fournir des motifs de prendre intérêt au désir qu'il annonce de rentrer en France: j'ignore les motifs qui l'ont conduit chez l'étranger et je n'en connois aucun ni contredire ni pour approuver ses projets de retour.¹¹⁰

Helemaal niets weten wat Blondels terugkeerplannen zou moeten doen afkeuren of goedkeuren: men was de zeventenveertigjarige bouwmeester in Frankrijk inmiddels kennelijk compleet vergeten. Ook voor ons verdwijnt hij nu vooreerst voor jaren uit zicht, tot de Franse Revolutie.

Dan treedt hij, zichzelf nu als *architecte et dessinateur du Cabinet du roi et des Académies de Paris, Rome et Londres* - ook al telde geen enkele van deze academies hem onder haar leden - betitelend¹¹¹, nog eenmaal kortstondig voor het voetlicht. Dat gebeurt met de feestdecoraties voor de pompeuze eerste jaarlijkse herdenking van de 14e juli, het *Fête de la Fédération*, op het Champs de Mars in 1790 (afb. 19). Blondel deed daarover een kleine brochure van vijf pagina's het licht zien, waarin hij de plannen van de verantwoordelijke bouwmeester Jacques Cellier (1742-1814) - overigens een leerling van Blondels eigen vader - sterk bekritiseerde en hem ervan beschuldigde zijn, Blondels, ideeën voor ondermeer een triomfboog (afb. 20) en een altaar voor het vaderland gestolen te hebben.¹¹² Blondel ging daarbij zelfs zover te stellen dat het stadsbestuur aanvankelijk aan zijn project de voorkeur gegeven had, maar dat vier dagen later inruilde voor een pas later gemaakt plan van Cellier, die gewoon de hoofdlijnen van Blondels plan overgenomen had¹¹³. In hoeverre die beschuldiging van dergelijk onvaderlandslievend amoreel gedrag op waarheid berustte, laat zich nu helaas niet meer verifiëren.¹¹⁴

In hetzelfde jaar vervaardigde Blondel in elk geval een allegorisch ontwerp voor een *Temple de la Verité*, het enige wat uit die tijd van hem bewaard is gebleven, een mezzotint die van de maker de titel 'Esquisse dans le genre de Rimbran' had

meegekregen (afb. 21).¹¹⁵ Voorts weten we van projecten voor een monument op de Place de la Bastille en een ontwerp van Blondel voor een allegorische medaille ter herinnering aan de afkondiging van de Franse constitutie op 30 september 1791, dat de bedenker aan de Nationale Conventie aanbood en van een korte toelichting vergezeld liet gaan.¹¹⁶

Zelf maakt Blondel in een uit 1791 daterend document, dat in de Archives Nationales wordt bewaard, melding van nog heel wat meer creaties, vijf in totaal, waaruit vooral een - voor het stinkende Parijs niet irrelevante - grote interesse voor hygiënische vraagstukken blijkt.¹¹⁷ Allereerst van een ontwerp van zijn hand dat een nieuwe manier om ziekenhuizen te bouwen biedt, met dankzij betere luchtcirculatie gezonde zalen; het plan zou met grote waardering zijn ontvangen door Leroy, lid van de academie van wetenschappen en de faculteit voor medicijnen¹¹⁸; hij, Blondel, is op elk moment bereid het uit te lenen om het eindelijk uit te laten voeren.

Voorts heeft hij een plan voor een washok in de aanbidding, waarbij dankzij de door hem uitgedokterde methode het wasgoed zodanig van alle stank bevrijd wordt dat alle soorten epidemische ziekten voorkomen kunnen worden en, anders dan bij gebruik van normaal zeepsop, geen enkel spoor van rotting achterblijft - ook al een uitvinding die 'bekend en goedgekeurd' is. Ten derde een project voor slachthuizen, waarmee hij vooral de ongezonde uitwaseming van het bloed van geslachte dieren poogt te bestrijden, waarmee tot dusverre de nabijgelegen straten worden geïnfecteerd. Als vierde komt het al gememoreerde ontwerp voor een monument op de Place de la Bastille ter sprake, een plan dat door de heren Montmorin en De la Porte¹¹⁹ aan de koning gepresenteerd zou zijn en zich nog steeds in handen van Lodewijk XVI zou bevinden, "qui" - wie zou er bij onze Blondel ook nog aan durven twijfelen? - "l'a approuvé". Nummer vijf betreft dan de al genoemde feestdecoraties van 14 juli 1790, waarbij hij de claim herhaalt dat het grootste deel naar zijn eigen ontwerpen en modellen is uitgevoerd, die nog in de bureaux van de stad en van de Nationale Vergadering zouden berusten.

Maar hoe betrouwbaar die pretenties van Blondel gezien al het voorgaande zijn? Veel zoden lijkt het allemaal niet meer aan de dijk te hebben gezet. Bij de presentatie van zijn herdenkingsmedaille voor de Franse Constitutie in 1791 liet hij pathetisch weten dat hij alles wat hij bezat voor Frankrijk en de Revolutie veul had, ja, "qu'il a sacrifié, depuis le commencement de la Révolution, [non seul] sa fortune, mais ses veilles, ses travaux, ses lumières et sa vie, comme un bon citoyen et vrai soldat de la patrie".¹²⁰ Maar anders dan zijn vader is deze ware soldaat van het Franse vaderland zonder veel sporen in de Franse - of de Engelse, de Nederlandse dan wel de Belgische - architectuur na te laten, uiteindelijk van het toneel verdwenen. Zelfs zijn sterfjaar is tot op heden onbekend.

Noten

¹ Voor Gunckel: T.H. von der Dunk, *Een Pantheon voor Apeldoorn. De plannen voor de bouw van een simultaankerk op het Loo onder Lodewijk Napoleon*, Zutphen 2001, 23-25, met oudere literatuur. Voor

Giudici: E. Wiersum, 'De architect Jan Giudici, 1746-1819', *Rotterdamsch Jaarboekje*, 4e reeks II (1934), 29-41; J. Verheul Dzn., *De architect Jan Giudici 1746-1819. Beschouwingen over enkele nog bestaande bouwwerken door Giudici ontworpen tijdens zijn verblijf van 1770 tot 1819 als architect te Rotterdam*, Rotterdam 1938. zie ook bijgaand artikel van R. Meischke en H.J. Zantkuijl.

- ² Voor J.F. Blondel en zijn werk: J. Lejeaux, 'Jacques-François Blondel (1705-1774). Un architecte français', *La Revue de l'Art Ancien et Moderne*, LIII(1927), 223-234, 271-285; P. Lesueur, 'Un ouvrage inédit de Jacques-François Blondel', *Gazette des Beaux-Arts* LXXIII (1931), 360-376; E. Kaufmann, 'The contribution of Jacques-François Blondel to Mariette's Architecture française', *The Art Bulletin* XXXI(1949), 58-59; L. Hauteceur, *Histoire de l'Architecture Classique en France*, deel III, Paris 1950, 466-472, 598-604; W. Knight Sturges, 'Jacques-François Blondel', *Journal of the Society of Architectural Historians* XI(1952), 16-19; P. Collins, *The architectural doctrine of Jacques-François Blondel (1705-1774)*, typoscript z.p. 1953; R. Middleton, 'Jacques-François Blondel and the Cours d'Architecture', *Journal of the Society of Architectural Historians* XVI-II(1959), 140-148; W. Herrmann, *Laugier and eighteenth century French Theory*, London 1985 (oorspr. 1962), passim en 243-244; E.S. [chlumberger], 'L'art de bâtir à la campagne selon Jacques-François Blondel. Le grand Théoricien de l'Architecture au temps de Louis XV', *Connaissance des Arts*, no. 181 (1967), 74-81; R.A. Etlin, '«Les desins». Jacques-François Blondel and the system of the home, c.1740', *Gazette des Beaux-Arts*, CXX(1978), 137-146; A. Braham, *The architecture of the French Enlightenment*, London 1980, 37-39; A. Picon, '«Vers une architecture classique». Jacques-François Blondel et le Cours d'Architecture', *Les cahiers de la recherche architecturale*, no. 18(1985), 28-37; R. Benhamou, 'Parallel Walls, Parallel Worlds: The Places of Masters and Servants in the Maisons de plaisance of Jacques-François Blondel', *Journal of Design History* VII(1994), 1-11.
- ³ Voor De Swart naast de monografie van F.H. Schmidt, *Pieter de Swart. Architect van de Achttiende Eeuw*, Zwolle 1999 (voor zijn verblijf in Parijs: 33-57); M.D. Ozinga, 'Pieter de Swart hofarchitect van prins Willem IV', *Oudheidkundig Jaarboek V*(1936), 124-143; Idem, 'Pieter de Swart. Architect der stadhouderlijke familie en zijn 'school'' (Gunckel, Van Westenhout, Druck) VIII(1939), 99-123; F. H. Schmidt, *Paleizen voor prins en burgers. Architectuur in Nederland in de achttiende eeuw*, Zwolle 2006, 68-86.
- ⁴ Een monografie of monografisch overzichtartikel over G.F. Blondel ontbreekt echter nog. Veelzeggend is dat hij niet voorkomt in Hauteceur 1950, deel IV (1952). Een eerste levensschets vindt men in het artikel van J. Lejeaux, 'Georges-François Blondel. Engraver and Draughtsman (Paris, b. 1730, d. after 1791)', *The Print Collector's Quarterly* XXIII(1936), 262-268. Summiere biografische informatie is voorts te vinden in de lemma's van J.F. Méjanès in *Piranèse et les français 1740-1790*, tent.cat. Rome e.a. 1976, 58; van M. McCarthy in A.K. Placzek (red.), *Macmillan Encyclopedia of Architects*, London 1982, deel I, 219-220; in E. Harris, *British Architectural Books and Writers 1556-1785*, Cambridge 1990, 119-120; van P. Pinon in K.G. Saur (ed.), *Allgemeines Künstler-Lexikon*, deel XI, München 1995, 586; in M. Gallet, *Les architectes parisiens du XVIIIe siècle*, Paris 1995, 64-65; en in P.M.J.E. Jacobs, *Beeldend Benelux. Biografisch Handboek*, Tilburg 2000, deel I, 344.

- ⁵ Speciaal over Blondel als graveur: C. Dodgson, 'The mezzotints of G.F. Blondel', *The Print Collector's Quarterly* IX(1922), 303-314 (met op 310-314 een korte catalogus van negen (meest fictieve Romeinse) stadsgezichten en één portret); J. Lejeaux, 'L'Oeuvre gravé des Blondel', *L'amateur d'estampes* VII(1928), 145-153; Idem, 'Georges-François Blondel (1730-?)', dessinateur, graveur et architecte', *Bulletin de la Société de l'Histoire de l'Art français* 1935, 85-89; Idem 1936 (noot 4), 261-277 (met op 268-270 een bespreking van zijn gravures, op 270-276 van zijn tekeningen, en op 276-277 een appendix bij de catalogus van Dodgson).
- ⁶ Vgl. Lejeaux 1936, 261; alsmede 274.
- ⁷ Zie daarover: C. Samaran, *Jacques Casanova Vénétien, Une vie d'aventure au XVIIIe siècle*, Paris 1914, 181-212.
- ⁸ Voor de familieverhoudingen zie het lemma van K. Harrington in de *MacMillan* 1982 (noot 4), I, 220. Vgl. voorts Lejeaux 1927, 224-225, 229-230. Voor J.B. Blondel zie het lemma van P. Pinon in Saur (1995), XI, 590.
- ⁹ Te weten het Hôtel Petit de Marivat, Place Jean Cornet 2, in Besançon; zie het lemma van P. Pinon in Saur (1995), XI, 588.
- ¹⁰ Biografische gegevens ontleend aan het lemma van Pinon in Saur (1995), XI, 588. Afwijkend voor het stichtingsjaar van de eigen school (nl. 1746 i.p.v. 1739): K. Harrington in de *MacMillan* 1982 (noot 4), I, 220.
- ¹¹ Genoemd door Lejeaux 1935 (noot 5), 87. Voor zover bekend zijn deze tekeningen niet bewaard gebleven.
- ¹² Zie over Peyre de lemma's van D. Rabreau in de *Macmillan* 1982 (noot 4), III, 409; van C. Baines in J. Turner (red.), *Dictionary of Art*, New York 1996, deel XXIV, 581-582; en Gallet 1995 (noot 4), 405-410. Zie voorts Hautecoeur 1950 (noot 2), IV (1952), 225-231; M. Mosser, 'Marie-Joseph Peyre', in: *Piranèse et les français 1740-1790*, tent.cat. Rome e.a., Roma 1976, 266-270; Braham 1980 (noot 2), 83-89.
- ¹³ Zie o.m. Lejeaux 1935 (noot 2), 87; Idem 1936 (noot 4), 264. Vgl. ook de bij Méjanès 1976 (noot 4), afb.14 (tekst op p.58) weergegeven pentekening van een 'Intérieur d'un temple à l'antique'. Over Clérisseau: L. Jeux, 'Charles-Louis Clérisseau. Architecte et peintre de ruines (1721-1820)', *La Revue de l'art ancien et moderne* LIII(1928), 225-231; LIV(1928), 125-136; T.J. McCormick, *Charles-Louis Clérisseau and the Genesis of Neo-Classicism*, New York 1990. Voor Piranesi zie o.m. J. Scott, *Piranesi*, London 1975; J. Wilton-Ely, *Giovanni Battista Piranesi. Zijn visie en zijn werk*, Amsterdam 1978.
- ¹⁴ Er zijn er tenminste drie bewaard. Zie voor twee daarvan Dodgson 1922 (noot 5), 303-304, met catalogus op 310-312 no.1 en 2 (afb. op 302 en 305); Lejeaux 1928 (noot 5), 149, 152 (met afb. op 147, alsmede die van een rivier onder de ruïnes van een paleis op 146); alsmede Gallet 1995 (noot 4), 64. Voor afb. van de derde tekening zie Lejeaux 1936, 260, zonder daar in de tekst op in te gaan.
- ¹⁵ Zie catalogus bij Dodgson 1922, 312-313, no. 3, 4 (met afb. op 307), 5 en 6. Voor die van de St. Pieter en die van de S.Maria Maggiore (aldaar niet als zodanig geïdentificeerd) zie ook Lejeaux 1928, 149.
- ¹⁶ Lejeaux 1936, 264.
- ¹⁷ Zie Lejeaux 1936, 270-273 en 276, ook voor vermoedelijke datering (met op 263 aanzicht van de tuinzijde van Versailles, op 266 van de peristyle van het Louvre). Lejeaux bespreekt op 270 de bedoelde tekening 'Démolition des baraques de la cour du vieux Louvre' uit 1755 in het Musée Carnavalet (o.m. afgebeeld bij: L. Hautecoeur, *Histoire du Louvre. Le Château - Le Palais - Le Musée des origines à nos jours 1200-1928*, Paris 1929, 73. Zie verder Lejeaux 1928, 148; Idem 1935, 86; Méjanès 1976, 58; Gallet 1995, 65.
- ¹⁸ Vgl. Lejeaux 1928, 145, onder verwijzing naar contemporaine bronnen die de bewering van Blondel inzake Marseille staven; Idem 1936, 264 (met de gekozen titulatuur; daarvoor ook: Samaran 1914, 208); Pinon 1995, XI, 586.
- ¹⁹ Lejeaux 1936, 262, die zich daarover verder niet uitlaat.
- ²⁰ Lejeaux 1935, 86; Idem 1936, 264-265 (noemt er twee; de bewuste 'Hofzaal', sinds 1912 in het bezit van het Rijksmuseum, is er afgebeeld op 271); J. Knoef, 'G.F.Blondel als topografisch tekenaar', *Kunsthistorische Mededeelingen van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie*, I(1946), 15 met noot 2; Méjanès 1976, 58; Pinon 1995, XI, 586. De bewuste theaterdecors werden bij oudere veilingen herhaaldelijk ten onrechte aan J.F. Blondel toegeschreven; zie behalve de hierboven genoemde passages bij Lejeaux ook: Id. 1928, 145 noot 4.
- ²¹ Voor de verbouwingen in 1765, 1768, 1769 en 1771, ten dele onder leiding van de bij de brand omgekomen vorige stadsbouwmeester Cornelis Rauws (1736-1772), zie J.A. Worp, *Geschiedenis van den Amsterdamschen Schouwburg*, Amsterdam 1920, 189; alsmede (met iets afwijkende jaartallen) E.B.M. Lottman, 'Jan Smit, een grote 18de eeuwse Amsterdamse timmerbaas', *Bulletin KNOB* 77(1978), 131-137. Voor de brand zie: Worp 1920, 214-216; M.G. Emeis jr., '1772 einde van een schouwburg', *Ons Amsterdam* XXIV(1972), 183-188; H.J.J. de Leeuwe, 'De brand van de Amsterdamse Schouwburg', *Spiegel Historiae* IX(1974), 212-221; alsmede ook: K.A. Citroen, 'Wat naar gezigt! ô ramp! Wat yselijke vlam! De Amsterdamse Schouwburgbrand van 1772 op een zilveren tabaksdoos', *Antiek* XVIII (1983/'84), 79-84.
- ²² Voor het oeuvre van De Witte, van 1772 tot zijn ontslag wegens malversaties vijf jaar later stadsbouwmeester: T.H. von der Dunk, 'Vier ingenieurs als stadsbouwmeester. Gerard Frederik Maybaum (1746-'68), Cornelis Rauws (1768-'72), Jacob Eduard de Witte (1772-'77) en Johan Samuel Creutz (1777-'87) aan het hoofd van de Amsterdamse stadsfabriek', *Bulletin KNOB* 94(1995), 98-103, met oudere literatuur; daaraan voor De Wittes latere levensloop toe te voegen: B. Lever en A. Sapozhnikov, 'Adieu lieve generaal, leeft gezond, en gelukkig. Nederlandse genie-officieren in Russische dienst aan het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, LV(2001), 197-200. De Wittes voorganger Cornelis Rauws (1736-1772) was bij de bewuste brand omgekomen. Voor De Wittes nieuwe Stadsschouwburg, die in 1773 werd opgetrokken, zie verder: Worp 1920, 219-224; alsmede (evenwel zonder dieper op de architectuur in te gaan): N. Sluijter-Seiffert, 'De Amsterdamse schouwburg van 1774', *Oud-Holland* XC(1976), 21-64.
- ²³ Zie Lejeaux 1936, 265. Voor de geschiedenis van de schouwburg: Worp 1920; voor de viering van dat jubileum aldaar 192-193.
- ²⁴ Ooit ook abusievelijk aan J.F. Blondel toegeschreven; voor het eerst kort genoemd door Lejeaux 1936, 274; afgebeeld bij Knoef 1946, 14; op dat moment in de collectie van mr. C.P. van Eeghen (1880-1968), thans in het Amsterdamse Gemeentearchief. Zie: B. Bakker, E. Fleurbaay en A.W. Gerlagh, *De verzameling Van Eeghen. Amsterdamse tekeningen 1600-1950*, Zwolle 1988, 184 cat.nr.159, met als datering ca. 1763.

- ²⁵ Knoef 1946, 14. Zie ook C. Bille, *De tempel der kunst of het kabinet van den heer Braamcamp*, diss. UvA, Amsterdam 1961, deel I, 50. Over De Bastide zie het lemma in: N.L.M. Desessarts, *Les siècles littéraires de la France ou Nouveau Dictionnaire historique, critique et bibliographique*, Paris 1800, deel I, 159-160.
- ²⁶ J.F. de Bastide, *Le temple des arts, ou le cabinet de M. Braamcamp*, Amsterdam 1766. Zie Knoef 1946, 14. Over Braamcamp en zijn kunstcollectie allereerst de tweedelige dissertatie van Bille 1961. Over het leven van Braamcamp zelf vooral aldaar I, 7-26, alsmede kort de lemma's in C. Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters van den vroegsten tot op onzen tijd*, deel I, Amsterdam 1857, 145-146 en Suppl. 22-23; en A. von Wurzbach, *Niederländisches Künstler-Lexikon*, deel I, Wien 1906, 168-169.
- ²⁷ Het huis Sweedenryck, Herengracht 462. Voor de precieze inrichting van het 'museum' uitvoerig: Bille 1961, I, 70-96; over de bezoekers 60-69; over de samenstelling 31-59. Braamcamp had het bewuste pand, gelegen tussen Leidsestraat en Nieuwe Spiegelstraat, in 1758 gekocht en vervolgens geheel nieuw ingericht. Zie J.F.L. de Balbian Verster, 'De bocht van de Heerengracht', *Jaarboek Amstelodamum XXVII*(1930), 194-198; *Vier eeuwen Herengracht. Geveltekeningen van alle huizen aan de gracht, twee historische overzichten en de beschrijving van elk pand met zijn eigenaars en bewoners*, Amsterdam 1976, 580. Zie ook het opstel van I.H. v[an] E[eghen], 'De huizen van Gerrit Braamcamp', *Maandblad Amstelodamum LXXIII* (1986), 80-82.
- ²⁸ Zie Knoef 1946, 15; Bille 1961, I, 49-50, die op 50 drie tekeningen van Blondel in Braamcamps bezit noemt, te weten van Stadhuis & Dam in Amsterdam, en van de St.Paul's en van St.Stephen's Walbrook in Londen. De catalogus van Bille geeft geen verder uitsluitstel, noemt deel II, 86 (als geveild op 27-1-1772) slechts een rode krijttekening van J.Blondel, "t Gezicht van de Bogt van de Herengracht, op het Huis van de Heer Braamcamp te zien", voor f10 verkocht.
- ²⁹ Over de oorspronkelijk uit Turnhout afkomstige Luyten en zijn werk: T.H. von der Dunk, 'Hollandse Herleving rond Amsterdam. De terugkeer van de Gouden Eeuw in de architectuur van noordelijk Holland aan het eind van de achttiende eeuw', *Holland XXVIII*(1996), 91-92; alsmede R. Meischke, *Amsterdam. Het R.C.Maagdenhuis. Het huizenbezit van deze instelling en het St.Elisabethgasthuis* [De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst VIII.3.2], Den Haag 1980, 75; R. Meischke e.a., *Huizen in Nederland. Amsterdam. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle 1995, 107.
- ³⁰ Zie L. van Nierop, 'De eerste jaren van het logement 'Het Amsterdamsche Wapen'', *Maandblad Amstelodamum XVII*(1930), 14; A.E. d'Ailly, 'Het Rusland', *Jaarboek Amstelodamum XXXII*(1935), 60-63; Bille 1961, I, 14 en 24 noot 50; Meischke e.a. 1995, 107; Von der Dunk 1996, 91. Het door Van Eeghen 1986, 82, opgegeven jaartal 1758 klopt niet (foutief overgenomen in: P. Spies e.a. (red.), *Het Grachtenboek II*, Den Haag 1992, 179).
- ³¹ Zie catalogus bij Dodgson 1922, 313 nr. 6, met 308, blijkens welke het British Museum een exemplaar bezit.
- ³² Zie Dodgson 1922, 306-308, er op 304 op wijzend dat A. Graves, *The Society of Artists of Great Britain 1760-1791. The Free Society of Artists 1761-1783* [A complete dictionary of contributions and their work from the foundation of the Societies to 1791], Bath 1907, 35, ten onrechte de desbetreffende prenten aan zijn vader toeschrijft (hier foutief als Jean François Blondel opgevoerd, deze J.F. Blondel (1683-1756), eveneens architect, was echter de op dat moment reeds overleden oom van Jacques François Blondel); J. Harris, 'Blondel at Stowe', *The Connoisseur* CLV(1964), no.625, 174. Zie voorts Lejeaux 1935, 86. Zie ook, zonder dit 'gat' tussen 1767 en 1774 te memoreren: Idem 1928, 145; Idem 1936, 265 en verder noot 4.
- ³³ Vgl. de catalogus bij Dodgson 1922, 310-314 en Lejeaux 1936 (noot 5), 86; Idem 1928, 148-149.
- ³⁴ Knoef 1946, 15. Naar de tekening van St. Stephen's Walbrook werd een in 1767 tentoongestelde mezzotint vervaardigd; zie Dodgson 1922, 308, 313-314 cat.nr.9, met afb. op 311. In de relevante catalogus van 1767 werd ook een gezicht op de St.Paul's genoemd, naast tekeningen van de St. Pieter in Rome en de Dôme des Invalides in Parijs. Zij bevonden zich met de aan de mezzotint ten grondslag liggende tekeningen van de beide Londense kerken in het bezit van George III, maar die laatste twee zouden nu niet meer in de koninklijke collecties te traceren zijn (zie aldaar 308) - wat dus door de bewering van Knoef verklaard zou kunnen worden. Zie ook Lejeaux 1928, 148; Idem 1935, 86. Voor een interieurtekening van de St.Paul's van Blondel in de collectie van het Courtauld Institute zie Harris 1990, 174, met afb.6 op 176.
- ³⁵ Te weten van Charles Lyttelton (1714-1768), de bisschop van Carlisle, en tevens van 1765 tot zijn dood voorzitter van de Society of Antiquaries. Zie Dodgson 1922, 309-310 en 314, cat.nr.10; alsmede Lejeaux 1935, 86.
- ³⁶ Harris 1964, 175; Idem 1990, 119. Zie ook Gallet 1995, 64.
- ³⁷ Harris 1964, 175; Gallet 1995, 64. Zie ook Harris 1990, 119. Volgens Lejeaux 1936, 269-270 was Blondel noch lid van de academie in Parijs, noch van die in Rome. Voor Karel van Lorreinen zie: M. Huisman, 'Un Prince populaire: Charles de Lorraine', *Revue de l'Université de Bruxelles VIII*(1902-'03), 741-754; M. Galand, *Charles de Lorraine, gouverneur général des Pays-Bas Autrichiens (1744-1780)* [= *Etudes sur le XVIIIe siècle*, XX(1993)]; speciaal over het hof aldaar 22-29. Over zijn maecenaat en het hofleven in zijn tijd voorts: L. Perey, *Charles de Lorraine et la cour de Bruxelles sous le règne de Marie-Thérèse*, Paris 1903, 210-254; Karel Alexander van Lotharingen, *Gouverneur-generaal van de Oostenrijkse Nederlanden*, tent.cat. Brussel, Brussel 1987 (daarin speciaal: L. de Reu, 'Karel Alexander van Lotharingen als verzamelaar en kunstliefhebber', 60-73; A. Jacobs, 'Het officiële mecenaat', 84-95; B. d'Hainaut-Zveny, 'Feesten en gemakelijkheden onder de regering van Karel van Lotharingen', 115-116), met de parallel-catalogus: Karel Alexander van Lotharingen, *Mens, veldheer, grootmeester*, tent.cat. Alden Biesen, Brussel 1987; P. de Zutere, 'A propos de Charles de Lorraine dans les expositions Europalia-87 Österreich', *Revue Belge d'Archéologie et d'Histoire de l'Art LVIII*(1989), 99-109 (voornamelijk een overzicht van de werkzame kunstenaars behelsende). Voor Karel van Lorreinen als bouwheer zie hieronder, noot 94.
- ³⁸ Geciteerd naar Harris 1964, 175.
- ³⁹ Enig bewijs hiervoor heb ik niet kunnen vinden.
- ⁴⁰ Zie Harris 1964, 175; alsmede zeer kort Idem 1990, 119; en Gallet 1995, 65. De oorspronkelijk uit Italië afkomstige Jean Baptiste Torré opende in 1764 aan de Boulevard St.Martin in Parijs zijn zogeheten Wauxhall, een vuurwerktheater voor liefst 1200 personen, waar hij in

- juli 1766 al een 'Forges de Vulcan sur le Mount Etna' presenteerde, maar dat in 1767 na klachten van de burens wegens brandgevaar tijdelijk werd gesloten. Na een herstart ging de tent in 1769 definitief dicht. Torré overleed in 1780. Zie: E.L. Campardon, *Les spectacles de la foire*, Paris 1877, deel II, 469-471.
- ⁴¹ Harris 1964, 176; Idem 1990, 120.
- ⁴² Reeds op 25 januari 1774 schreef hij vanuit Amsterdam een brief aan de Britse architect William Chambers; zie Harris 1964, 173.
- ⁴³ Lejeaux 1928, 148; Idem 1935, 87; Idem 1936, 261.
- ⁴⁴ Voor Grenville zie vooral: J. Beckett, *The rise and fall of the Grenvilles. Dukes of Buckingham and Chandos, 1710 to 1921*, Manchester 1994, 32-64 (voor de vergroting van Stowe 47-49). Speciaal over hem als landheer: L.J. Bellot, "Wild Hares and Red Herrings". A Case Study of Estate Management in the Eighteenth-century Countryside', *The Huntington Library Quarterly* LVI(1993), 15-39.
- ⁴⁵ Zie daarover de opstellen van Harris 1964, 173-176; J. McCarthy, 'The Rebuilding of Stowe House, 1770-1777', *The Huntington Library Quarterly* XXXVI(1972-'73), 267-298. Over de lotgevallen van het landhuis gedurende zijn hele eerste eeuw: M. Gibbon, 'Stowe House, 1680-1779', *Apollo* XCVII(1973), no.136, 552-557; voor de rol van Blondel 554-555. Voor een soort van catalogusachtig overzicht van alle betrokken architecten en hun bijdragen zie Idem, 'Stowe, Buckinghamshire: the house and garden buildings and their designers', *Architectural History* XX(1977), 31-44 (34-38 voor het huis, 38-44 voor de bouwsels in de tuin).
- ⁴⁶ Gibbon 1977, 36. Voor die opgedragen mezzotint van een Piranesiaanse gevangenis zie Dodgson 1922, 310 cat.nr.1; alsmede Lejeaux 1928, 149. Voor meer werk van Blondel voor Grenville op dit vlak: McCarthy 1972-'73, 278. Voor de bijdrage van Borra: L. Whistler, 'Signor Borra at Stowe', *Country Life* CXXII(1957), 390-393.
- ⁴⁷ McCarthy 1972-'73, 267, 275, en met name (voor de argumentatie) 279-285. Daarbij gingen beiden in hoge mate uit van het ontwerp van Adam; zie (met afb.) Gibbon 1977, 555-556. Volgens hem, aldaar 555, zou Blondel rond 1772 nog wel als opzichter bij de bouw werkzaam geweest zijn; in dat jaar kreeg Blondel volgens McCarthy 278 het laatste door Grenville voor werk betaald.
- ⁴⁸ Die claim treft men althans aan in een brief van Blondel uit Amsterdam aan William Chambers van 25-1-1774, in extenso geciteerd en qua strekking onderschreven door Harris 1964, 173. Zie voor deze ontwerpen voorts kort het overzicht van Gibbon 1977, 36 en 43. Zie daarover ook, met de nodige reserves (die gezien Blondels neiging tot gewichtigoenerij gerechtvaardigd zouden kunnen zijn), McCarthy 1972-'73, 275-279. Voor een overzicht van het park met staffage: J. M. Robinson, *Temples of Delight. Stowe Landscape Gardens*, Amsterdam 1990/2002.
- ⁴⁹ Kort beargumenteerde toeschrijving bij Harris 1964, 174, met afb.2.
- ⁵⁰ Zo althans Harris 1964, 173-176, waar men deze (bewaard in de R.W.Morgan-Grenville Collection) ook alle zes afgebeeld vindt. McCarthy 1972-'73, 275 en 278, acht de brief aan Chambers daarentegen daarvoor een onvoldoende basis. Gibbon 1973, 555, gaat evenwel in navolging van Harris wel van Blondels auteurschap uit; zo ook Idem, 1977, 36 en 43.
- ⁵¹ Over dit grafmonument: H. Gabelmann, *Römische Grabbauten der frühen Kaiserzeit*, Waiblingen 1979, 17-19; W.K. Kovacovics, *Römische Grabdenkmäler* [Schriften aus dem Athenaeon der klassischen Archäologie Salzburg 3], Waldsassen 1983, 40-44; P. Gros, 'Le Mausolée des Julii et le Statue de Glanum', *Revue Archéologique* 1986, 65-80.
- ⁵² Zie Harris 1964, 174, met afb.3 en 4. Voor Grenville: P. Lawson, *George Grenville: A Political Life*, Oxford 1984.
- ⁵³ Harris 1964, 174 met afb.5 op 176.
- ⁵⁴ Voor dat laatste Gibbon 1973, 553-554, met afb.6 en 7. Zie ook Harris 1964, 174, met afb.1 op 173.
- ⁵⁵ Vgl. Gibbon 1973, 554.
- ⁵⁶ Voor Chambers: J. Harris, *Sir William Chambers. Knight of the Polar Star*, London 1970; J. Harris en M.Snodin (red.), *Sir William Chambers. Architect to George III*, New Haven 1996; M. Snodin (red.), [Catalogues of Architectural Drawings in the Victoria and Albert Museum], London 1996; alsmede J. Harris, 'Sir William Chambers and his Parisian album', *Architectural History* VI(1963), 54-90; N. Pevsner, 'My William Chambers', *The Listener* LXXXVIII(1972), 466-469; J. Barrier, 'William Chambers, Augustin Pajou and their colleagues in Rome', *Apollo* CXLVII(1998), no.431, 25-31. Zie verder speciaal over Chambers als tuinarchitect: I.W. Chase, 'William Mason and Sir William Chambers' Dissertation on oriental gardening', *The Journal of English and Germanic Philology* XXXV(1936), 517-529; R.C. Bald, 'Sir William Chambers and the Chinese garden', *Journal of the History of Ideas* XI(1950), 287-320; T. Weiss (red.), *Sir William Chambers und der Englisch-chinesische Garten in Europa*, Ostfildern 1997.
- ⁵⁷ Zie, met citaat, Robinson 1990/2002, 126. Vgl. ook Gibbon 1973, 555. Chambers bezat blijkens de veilingcatalogus van zijn collectie dd. 6-6-1811 "Eight Blondel's views in churches"; zie Harris 1970, 185. Of zij elkaar ook persoonlijk kenden, is onbekend, maar niet onaannemelijk.
- ⁵⁸ Zie McCarthy 1972-'73, 279.
- ⁵⁹ Voor de prijsvraag en het vervolg daarop tot nu toe hoofdzakelijk: A.T. Schuitema Meijer, *De raadhuisen van de stad Groningen*, Groningen 1962, 50-103; R. Meischke, 'Achttiende-eeuws classicisme: twee bouwkundige prijsvragen', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* X(1959), 218-242 over de prijsvraag en de directe nasleep, 262-269 over de latere plannen en bouw. Een uitvoerige studie van mijn hand is in voorbereiding.
- ⁶⁰ Schuitema Meijer 1962, 50-51.
- ⁶¹ Voor Camper zie: C.E. Daniëls, *Het leven en de verdiensten van Petrus Camper*, Utrecht 1880; R.A.B. Oosterhuis, 'Petrus Camper. De beroemde 18de eeuwse chirurg, zoöloog en vergelijkend ontledkundige bij de herdenking van zijn 150ste sterfjaar', *Stemmen des Tijds* XXVIII(1939), 844-860; C.J. Doets, *De heilkunde van Petrus Camper 1722-1789*, diss. RUL, Leiden 1948; R.P.W. Visser, *The zoological work of Petrus Camper (1722-1789)* [Nieuwe Nederlandse Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde en der Natuurwetenschappen no.12], Amsterdam 1985; P.J. Kuijper, *Petrus Camper (1722-1789)*, Haren 1989. Voor een overzicht van Campers uiteenlopende activiteiten zie de bundel van J. Schuller tot Peursum-Meijer en W.R.H. Koops (red.), *Petrus Camper (1722-1789). Onderzoeker van nature*, Groningen 1989. Een pakkende karakterschets van Camper vormt daarin de bijdrage van W. Otterspeer, 'De aangenaamheden der natuurlijke historie. Leven en werk van Petrus Camper', 5-22.
- ⁶² Specifiek voor Camper als kenner en beoefenaar der schone kunsten: Daniëls 1880, 43-51; J. van Leeuwen, 'Petrus Camper, als teekenaar, schilder, plaatsnijder, boetseerder en beeldhouwer', *Friesche Volks-*

Almanak X(1845), 59-78; P. Knolle, 'Petrus Camper en de beeldende kunsten: het ontwerp voor eene Teeken Academie tot Groningen (1768)', in: Schuller tot Peursum-Meijer en W.R.H.Koops 1989, 37-44.

- ⁶³ In het zgn. Register Feith 1775 no.8 (thans in de Groninger Archieven), bevinden zich vier gedrukte exemplaren van het prijsvraagprogramma. Voor een korte samenvatting van de inhoud ervan zie Meischke 1959, 222-225; en Schuitema Meijer 1962, 58-61.
- ⁶⁴ Voor deze thematiek zie: T.H. von der Dunk, 'Het Patriotse Bouwen. Een poging tot vaderlandslievende architectuur aan het einde van de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* CXII(2000), 5-29; zie voorts recent: Idem, *Een Hollands heiligdom. De moeizame architectonische eenwording van Nederland*, Amsterdam 2007. Voor parallellen in de andere takken van kunst: F. Grijzenhout en C. van Tuyl van Serooskerken (red.), *Edele Eenvoud. Neo-classicisme in Nederland 1765-1800*, tent.cat. Haarlem/ Zwolle 1989; alsmede: E. Koolhaas-Grosfeld, 'Nationale versus goede smaak. Bevordering van nationale kunst in Nederland: 1780-1840', *Tijdschrift voor Geschiedenis* XCV(1982), 607-616. Voor de Nederlandse bouwkunst in de tweede helft van de achttiende eeuw in algemene zin: E. de Jong, 'Eenvoudige Grootheid'. Architectuur in Nederland 1765-1800', in: Grijzenhout en Van Tuyl van Serooskerken 1989, 45-50; aan de hand van enkele concrete voorbeelden K. Kleijn, J. Smit en C. Thunnissen, *Nederlandse bouwkunst. Een geschiedenis van tien eeuwen architectuur*, Alphen/Rijn 1995, 122-133; alsmede het recente boek van Schmidt 2006.
- ⁶⁵ Daarover: J. Vredenduin Pz., *Geschiedenis van de banne Westzaanen*, Zaandam 1903, 137-144; J. de Meijer, 'Het oude Rechthuis en de kerk te Westzaan', *Buiten* XVIII(1924), 56-58; T.H. von der Dunk, 'De kerk en het rechthuis van Westzaan. Johan Samuel Creutz buiten de poorten. De bijdrage van het Amsterdamse bouwvak tot de architectonische modernisering van een Noordhollands dorp', *Bulletin KNOB*, 96(1997), 60-66. Voor Johan Samuel Creutz (1747-na 1809) zie Id. 1995 (noot 22), 103-107, met oudere literatuur.
- ⁶⁶ Voor Coenraad Kayser (1750-1824) zie het recente opstel van E. Röell, 'Conrad Kayser: berekeneerde lessen over de bouwkunst', in: K. Heyning en G. van Herwijnen (red.), *Om prijs en plaats'. De Middelburgse Teeken Akademie 1778-2003*, Middelburg 2004, 35-44. Voor samenvatting en betekenis van z'n werk, zie T.H. von der Dunk, 'De bouwkunst in Zeeland in de tweede helft van de achttiende eeuw', *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* 1998, 99-102, 115-119.
- ⁶⁷ R. Meischke, 'Het Sint Jacobsgasthuis te Schiedam', *Bulletin KNOB* 59(1960), 21-46, alsmede Id., 1959, 246-247. Zie voorts: J.M.M. Jansen, *Zevenhonderd jaar Sint Jacobs-Gasthuis*, Schiedam 1982, 15-19; G. Medema, 'Het is een stadswerk, daar word niet nagesien'. Aspecten van bouwbeleid en -praktijk van Hollandse steden gedurende de achttiende eeuw', *Bulletin KNOB*, 94(2005), 173-174. Voor Giovanni Giudici (1746-1819) zie boven, noot 1.
- ⁶⁸ T.H. von der Dunk, 'In 'een deftig en welgeschikte bouworde. Vier-vants ontwerpen voor het Teylershofje in Haarlem', *Haarlem Jaarboek* 1996, 31-76, met oudere literatuur. Een apart monografisch opstel over Leendert Viervant (1752-1801) ontbreekt nog; voor zijn loopbaan: P. Bouman en P. Broers, *Teylers 'Boek en Konstzael'. De bouwgeschiedenis van het oudste museum van Nederland*, Den Haag 1988, 56-63; J.R. ter Molen, 'De Teylers Stichting te Haarlem en haar achttiende-eeuwse stichtingsgebouwen', in: 'Teyler' 1778-1978. *Studies en bijdragen over Teylers Stichting naar aanleiding van het tweede eeuwfeest*, Haarlem 1978, 131-132; Schmidt 2006, 115-117. Voor het bouwmeestersgeslacht Viervant in zijn algemeenheid: H.P.R. Rosenberg, 'De architectenfamilie Viervant', *Bouw* XVIII(1963), 1616-1621; T.H. von der Dunk, 'Viervant in Gelderland. De opkomst van een Arnhemse geslacht van bouwmeesters in de achttiende eeuw. Een tweede overzicht van een architectonisch familie-oeuvre', *Bijdragen en Mededelingen Gelre LXXXVIII*(1997), 102-139.
- ⁶⁹ Over Welgelegen bestaat een uitvoerige monografie, *Paviljoen Welgelegen 1789-1989. Van buitenplaats van de bankier Hope tot zetel van de provincie Noord-Holland*, Haarlem 1989, met oudere literatuur; daarin over de vermoedelijke ontwerpers: N. de Roy van Zuydewijn, 'Triqueti, alias Michel baron de Triqueti', 53-57; en H.M. Zijlstra-Zweens, 'Jean-Baptiste Dubois, bouwmeester te Dendermonde', 59-64. Zie verder: o.m. K. Blauw, 'Het Provinciehuis van Noordholland', *Haarlem Jaarboek* 1958, 69-85; Idem, 'Van 'hofstede' tot 'paviljoen' Welgelegen', *aldaar* 1962, 53-72; N. de Roy van Zuydewijn, 'Een huis met geschiedenis. Het Provinciehuis in Haarlem', *aldaar* 1975, 65-117.
- ⁷⁰ Voor Duyvené: T.H. von der Dunk, 'Een patriots bouwmeester in Haarlem. De Amsterdamse architect Pierre Esaie Duyvené (1760-1801) en zijn twee villa's Buitenrust en Eindhoven', *Haarlem Jaarboek* 1995, 78-98. Voor de villa Eindhoven aldaar 89-93; alsmede J. M. Sterck-Proot, 'Huize Eindhoven. Het 'Huis met de beelden', *aldaar* 1934, 34-49; H. van Steen-Saijet en J. van Steen, *Eindhoven. Huis met de beelden* [Haarlemse miniaturen 27], Haarlem 1993.
- ⁷¹ Daarover en over de voorafgaande prijsvraag: Meischke 1959, 252-262; Schmidt 2006, 193-241. Voor het gebouw zie voorts o.m. M. Jonker, 'Felix Meritis, trots paleis van de vooruitgang', in: *Het Klasische Bouwen* [=Kunstschrift Openbaar Kunstbezit], XXVII(1983), 62-65; Kleijn e.a. 1995 (noot 64), 126-128; A. Duisenberg, *J.Otten Husly (1738-1796). Avant-garde architect tijdens de Verlichting* [BONAS-reeks], Rotterdam 1998, 39-42, 96-99. Vnl. over Felix als institutie: J.F.L. de Balbian Verster, 'Felix Meritis', *Maandblad Amstelodamum* XIX(1932), 26-30; B. de Ridder, 'Felix Meritis', *Ons Amsterdam* V(1953), 243-244. Uitgebreid over de aanvangsjaren: H. Reitsma, 'De beginjaren van Felix Meritis, 1777-1795', *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw* XV(1983), no.59-60, 101-139.
- ⁷² Voor Husly zie: Duisenberg 1998 alsmede J. Knoef, 'Achttiend' eeuwse stuc-ontwerpen in de verzamelingen van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap en hun makers', *Jaarverslag Koninklijk Oudheidkundig Genootschap*, LXXXV(1933), 33-36; C.C.G. Quarles van Ufford, *Catalogus van overwegend Amsterdamse architectuur- en decoratieontwerpen uit de achttiende eeuw*, diss. RUU, z.p. 1972, 8-13; T.H. von der Dunk, 'Doet offerande op de twee Altaaren, die bij den Tempel staan'. Omtrent het project uit 1773 van Jacob Ploos van Amstel en Jacob Otten Husly voor de oprichting van een monument ter ere van Hugo de Groot in de plaats van Slot Loevestein', *Grotiana* XIX(1998), 59-69; Idem, 'Reizen naar het oosten. Jacob Otten Husly en andere Nederlanders in Bentheim en Burgsteinfurt op het laatst van de achttiende eeuw', *De Achttiende Eeuw* XXXIII(2001), 46-49.
- ⁷³ Behalve die voor Felix Meritis in 1786 (literatuur zie boven) al eerder in 1776 voor een nieuw koorhek in de Janskerk in Gouda; zie P.H. Rem, '...Grootsche eenvoudigheid en gepaste rykelykheid...' De opvattingen van de Goudse kerkmeesters over het deftige kerkinteri-

- eur op het laatst van de achttiende eeuw', *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken*, no.28 (1989), 3-23; alsmede H. van Dolderde Wit, *De St.Janskerk te Gouda. Mensen en monumenten in een oude stadskerk*, Gouda 1993, 52-55; en Schmidt 1999, (noot 3), 174-175.
- ⁷⁴ Ontwerp in TopAtlas GA 541-545. Het project is al eens afgebeeld en kort ter sprake gekomen bij: T.H. von der Dunk, "Hij kan zeer wel spreken en weet goed zijn agting onder zijn volk te behouden". Cornelis Redelykheid en de selectie van een stadsarchitect voor Zwolle in 1777', *Overijsselse Historische Bijdragen* CXIII(1998), 106-107, met afb. op p.104.
- ⁷⁵ Biografische gegevens over de timmerman Johannes van Noort (1723-1784) en de beeldhouwer Jacobus Berkman (1734-1795) zijn schaars, en nog meer geldt dat voor Christoph Henrich Horst (1710?-1776) en Peter Schauer (?-1802?). Berkman is vooral bekend vanwege zijn betrokkenheid bij de herbouw van Broekhuizen bij Leersum in 1794, kort voor zijn dood. Daarvoor zie o.m.: J.H. Huiting, 'Broekhuizen', in: B. Olde Meierink e.a. (red.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995, 152-157; C.L. van Groningen, *De Utrechtse Heuvelrug. De Stichtse Lustwarande. Buitens in het groen* [De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst], Zwolle 1999, 107-110 (exterieur), 187-188 (interieur), 272-275 (tuin).
- ⁷⁶ Vgl. "Advyzen, van de voornaamste Architecten, die naar de Pryzen gedongen hebben, over de volgende Poincten", z.d., z.n. (verm. van P. Camper), 2, OAG 171r-5. Zie ook "Copye van de Notulen gezonden door P. Camper onder het onderzoek der Ingekoomene plans van het Stadhuys te Groningen", 10-3-1775, 10, OAG 171r-11. De met prijzen bekroonde projecten van Husly, De Witte, Giudici, Horst en Van Noort & Berkman zijn afgebeeld bij Meischke 1959, passim; dat van Creutz bij Von der Dunk 1997, 67.
- ⁷⁷ Zie o.m. Doets 1948, 7-8; Meischke 1959, 244; Visser 1985, 8. De reisverslagen zijn met inleiding van B.W.T. Nuyens gepubliceerd als: *Petri Camperi Itinera in Angliam 1748-1785* [= *Opuscula Selecta Neerlandicorum de Arte Medica*, deel XV], Amsterdam 1939. Tot het medische aspect van die Engelse reizen beperkt zich: D. Guthrie, 'The travel journals of Peter Camper (1722-1789). Anatomist, artist and obstetrician', *Edinburgh Medical Journal* LV(1948), 338-353.
- ⁷⁸ In zijn reisverslag maakt Camper in elk geval expliciet melding van zijn bezoek in 1749 aan Greenwich en Bath, waar op het gebied van de classicistische architectuur het nodige te zien viel. Zie *Petri Camperi Itinera* 1939, 86-87 resp. 98-103. Vgl. Meischke 1959, 211, 244; Schuitema Meijer 1962, 53; alsmede Visser 1985, 8.
- ⁷⁹ Vgl. ook Meischke 1959, 243-244; Schuitema Meijer 1962, 53. Voor Dance zie: D. Stroud, *George Dance, Architect, 1741-1825*, London 1971 (voor het Mansion House aldaar 34-38, met afb. 4-9); J. Daniels, 'George Dance, father and son, and an exhibition at the Geffrye Museum', *The Connoisseur* CLXXX(1972), no.725, 182-190; J. Lever, *Catalogue of the Drawings of George Dance the Younger (1741-1825) and of George Dance the Elder (1695-1768)*, London 2003 (voor het Mansion House het door S. Jeffery geschreven catalogusgedeelte op 422-449).
- ⁸⁰ Extract Secret Resolutieboek, 22-3-1775, OAG 171r-3. Zie ook Notulen Burgemeesters en Raad, 22-3-1775 en 23-3-1775, OAG 171r-12.
- ⁸¹ Het auteurschap van Blondel blijkt uit een gedrukt exemplaar van het juryrapport, waarin met pen de namen van de makers achter de daarin vermelde plannen bijgeschreven zijn, in OAG 174r.
- ⁸² Voor Laman, van 1764 tot 1777 stadssecretaris en vervolgens tot 1788 raadslid van Groningen (zie: A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhoudelijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* [Hollandse Historische Reeks 14], Den Haag 1990, 351 noot 136; zie verder 351-353, 372-374) het opstel van J.A. Feith, 'Mr.Paulus Laman jr. in 1783 te 's-Gravenhage', *Groningsche Volksalmanak* 1908, 59-85; en H. Feenstra, 'Heimwee van een 18e-eeuwse Groninger. Paulus Laman in Den Haag', *Stad & Lande* IV(1995), no.2, 9-12.
- ⁸³ Brief van G.F. Blondel aan ? (P. Laman?), 6-4-1775, p.1, OAG 171r-8. Deze Hop, Pautouin, Chaudion en Thibeault zijn in de DTB-bestanden van het Amsterdamse Gemeentearchief niet met zekerheid te traceren. Thibeault (die volgens de brief van Blondel woonachtig was op 'Bijbel' no.31) was misschien identiek met de boekhandelaar Tiboel, aan wie ook Blondels concurrent Cornelis Redelykheid (1728-1788) zijn plan liet retourneren; zie brief C. Redelykheid aan P. Laman, 31-3-1775, OAG 171r-8. Deze Tiboel dreef in 1767 (nog) zijn handel samen met Jacob Yntema (ca.1744-1799) in de Kalverstraat over de Jonge Roelofsteeg; zie (L. van Nierop), 'Naamregister van alle de winkeliers der stad Amsterdam (1767)', *Jaarboek Amstelodamum* XXIX(1932), 213.
- ⁸⁴ Voor het adres zie brief van G.F. Blondel aan ? (P. Laman?), 6-4-1775, OAG 171r-8.
- ⁸⁵ Aldus geformuleerd op de omslag met lijst van teruggezonden plannen. Register Feith 1775 no.8.
- ⁸⁶ Brief van G.F. Blondel aan ?, 10-5-1775, Register Feith 1775 no.8.
- ⁸⁷ Blijkens omslag met lijst van teruggezonden plannen, Register Feith 1775 no.8. Hoogstwaarschijnlijk is hier de uit Velzo aan het Lago di Como afkomstige koopman Matteo Maria Bertarelli bedoeld, die op 11-7-1780 als poorter werd ingeschreven (GA Amsterdam Poortboek 27/34), en op 3-1-1810 (toen woonachtig in de oude Teertuyn bij de Slyptenen) overleed, om enige dagen later in de Oude Kerk te worden begraven (DTB 1051/177).
- ⁸⁸ Brief van G.F. Blondel aan ?, 10-5-1775, Register Feith 1775 no.8.
- ⁸⁹ Brief van G.F. Blondel aan ?(P. Laman?), 6-4-1775, OAG 171r-8.
- ⁹⁰ Aldus brief van G.F. Blondel aan ?(P. Laman?), 6-4-1775, p.1, OAG 171r-8. Het bewuste bericht kon echter niet getraceerd worden.
- ⁹¹ Aldaar, p.2.
- ⁹² 91 Pall Mall. Het huis, ooit bezit van Thomas Pitt, werd door Grenville na zijn huwelijk in 1737 als Londense stadsresidentie aangekocht. Zie Beckett 1994 (noot 44), 37. Over het pand: F.W.H. Shepart (red.), *Survey of London*, deel XXIX.1 (The Parish of St.James Westminster. South of Piccadilly), London 1960, 360-363. Over bouwactiviteiten van Grenville en Blondel vindt men hier overigens niets vermeld. Het pand werd wel i.o.v. zijn neef en erfgenaam George Nugent Temple Grenville (1753-1813) tussen 1792 en 1795 ingrijpend door John Soane verbouwd/herbouwd (360-361), in 1847 door diens kleinzoon verkocht, van 1855 tot 1906 door de War Office benut en in 1908 ten behoeve van nieuwbouw voor de Royal Automobile Club gesloopt. Zie ook kort: H. Hobhouse, *Lost London. A Century of Demolition and Decay*, London 1971, 34.
- ⁹³ Kasteel Mariemont was een buitenverblijf in Henegouwen, in de buurt van La Louvière, gebouwd tussen 1754 en 1757 door Jean-Nicolas Jadot (1710-1761) en reeds in 1794 volledig afgebrand (nieuwbouw in 1840, vergroot 1909-'14; zie S. Doumic en E.Poumon, *Chateaux-Abbayes-Hôtels ouverts au Public Belgique*, Paris

1958, no.25. Voor Jadot zelf J. Garms, 'Jean-Nicolas Jadot. Aux services de l'internationale habsbourgeoise', *Monuments Historiques*, no.180 (1992), 68-71. Voor het kasteel, waarvan het ontwerp gebaseerd was op het uit het begin van de achttiende eeuw stammende ontwerp voor het Franse lustslot Malgrange bij Nancy van Germain Boffrand (1667-1754) (zie: J. Garms, 'Der Grundriß der Malgrange I von Boffrand', *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* XXII(1969), 187) kort: D. van de Vijver, 'Architectuur in de Oostenrijkse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik ca.1760-1794', in: L. Dhondt e.a., *18de-eeuwse architectuur in België. Laatbarok - rococo - neoclassicisme*, Tiel 1998, 129. Over enige betrokkenheid van Blondel is in concreto niets bekend.

⁹⁴ Over hem als bouwheer: J. Schouteden-Wery, 'A propos d'un portrait de Charles de Lorraine. Notes sur les bâtiments construits par les architectes J.A. Anneessens et J. Faulte à Tervuren', *Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles* XLIII(1939-'40), 73-87; alsmede V. Martiny, 'Karel van Lotharingen als bouwer, ontwerper, zijn architecten en de koninklijke kapel te Brussel', *Karel Alexander van Lotharingen. Gouverneur-generaal van de Oostenrijkse Nederlanden*, tent.cat. Brussel, Brussel 1987, 22-48. Over zijn hofarchitecten: Van de Vijver 1998, 127 e.v. In het register komt G.F. Blondel niet voor, wel zijn vader J.F. Blondel. Over zijn residenties voorts Galand 1993 (noot 37), 24-25.

⁹⁵ Zie: Van de Vijver 1998, 128, 129-131. Voor Faulte: S. Ansiaux, 'Jean Faulte, architecte de Charles de Lorraine', *Bulletin de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles* 1935, 135-140.

⁹⁶ Overigens zou Blondel sr. zelf ook voor een gothisch portaal geopteerd hebben (een stijlbreuk binnen een gebouw gold als strijdig met de goede smaak), maar geldgebrek dwong tot de bouw van een goedkoper classicistisch; zie J.F. Blondel, *Cours d'Architecture ou Traité De la Décoration, Distribution & Construction Des Bâtiments*, deel II, Paris 1771, 331; zie ook IV, 400-403. Zie voorts uitgebreid: M. Aubert, *La Cathédrale de Metz*, Paris 1931, 58-66 (voor Blondels eigenlijke voorkeur 59-60); verder ook kort: M.W. Will, *Notice historique sur la Cathédrale de Metz*, Metz 1923,10; Hautecoeur 1950 (noot 2), III, 348-349; Knight Sturges 1952, 19; M.A. Kuhn-Mutter, *La Cathédrale de Metz. Des pierres et des hommes*, Metz 1994, 32. Blondel voorzag de kathedraal niet alleen van een nieuw portaal, maar omgaf deze aan de zuidzijde ook met een lange arcade, terwijl hij in 1770 eveneens tekende voor een nooit uitgevoerd plan voor de herinrichting van het inwendige; zie Aubert 1931, resp. 66-73 en 74-75; Lejeaux 1927, 232; Knight Sturges 1952, 19.

⁹⁷ Zo maakte J.F. Blondel in 1763 een ontwerp voor een kerk van de Abbaye Royale des Dames Chanoinesses de St.Louis, en in 1764 voor kapittelhuis en sacristie bij de kathedraal. Ook tekende hij voor de metamorfose van de Place d'Armes (1764-'75). Zie Lejeaux 1927, 230-231; Knight Sturges 1952,19; R. Blomfield, *A History of French Architecture*, band II, deel IV, New York 1973, 147-148; W. von Kalnein, *Architecture in France in the Eighteenth Century*, New Haven 1995,135. Volgens eigen zeggen was Blondel sr. tevens de ontwerper van het parlement en bisschoppelijk paleis in Metz; zie Blondel 1771, I,114; en II, 311. Voor een overzicht van zijn bouwactiviteiten in de stad aldaar I, 113-114; en IV, 395-414 (met plattegrond van alle bouwactiviteiten rond de Kathedraal als plaat L - "Plan par masse des nouveaux batiments et des nouvelles communications faites a Metz depuis 1764" - in het platendeel IV). Zie ook Lejeaux 1927, 272-285.

Een interessante coïncidentie is dat een van de vermoedelijk expliciet (maar tevergeefs) voor deelname aan de Groningse prijsvraag genodigde buitenlandse architecten (zie Schuitema Meijer 1992, 57), de stadsbouwmeester van Straatsburg Samuel Werner (1720-1775), in Metz een van de belangrijkste compagnons van J.F. Blondel was (zie H. Haug, 'François-Rudolphe Mollinger et les services d'architecture strasbourgeois au XVIIIe siècle', *Archives alsaciennes d'histoire de l'art*, II(1923), 104; en Id., 'L'architecture du dix-huitième siècle dans les petites villes d'Alsace. Reichshoffen, Niederbronn et leurs environs', *aldaar*, VII(1928), 136) zodat het aannemelijk is dat Werner ook diens zoon kende, als die inderdaad in Metz werkzaam is geweest. Omgekeerd ontwierp Blondel sr. in 1765 een stedenbouwkundig plan voor Straatsburg, waardoor hij ook intensief in contact met Werner kwam (zie: J. Garms, 'Le plan d'urbanisme de Strasbourg dressé par Jacques-François Blondel en 1764-1769', *Cahiers alsaciens d'archéologie d'art et d'histoire*, XXI(1978), 103-141; vgl. ook: E. Will, 'La modernisation de Strasbourg sous le règne de Louis XVI', *Archives alsaciennes d'histoire de l'art*, XII(1953),138-141), nadat hij drie jaar eerder al was geconsulteerd voor de restauratie van de afgebrande vieringtoren van de kathedraal; zie: G. Delahache, 'La »Mitre« de la Cathédrale de Strasbourg. Projets de reconstruction consécutifs à l'incendie de 1759', *Actes de Congrès d'Histoire de l'Art*, deel II, Paris 1924, 214-218.

⁹⁸ Deze valt wegens gebrek aan aanknopingspunten voorlopig niet nader te identificeren.

⁹⁹ Opnieuw was het mij niet mogelijk deze bewering te staven; in de mij ter beschikking staande literatuur over Versailles komt G.F. Blondel (anders dan zijn vader J.F. Blondel) niet voor.

¹⁰⁰ Brief van G.F. Blondel aan ?(P.Laman?), 6-4-1775, 2-3, OAG 171r-8.

¹⁰¹ Brief van G.F. Blondel aan ?,10-5-1775, Register Feith 1775 no.8. Terug op 15-5-1775, blijkens omslag met lijst van teruggezonden plannen, Register Feith 1775 no.8.

¹⁰² Voor Campers relatie met Amsterdam zie R.A.B. Oosterhuis, 'Petrus Camper en Amsterdam. De wetenschappelijke loopbaan van Camper en de wederzijdsche culturele betrekkingen van 1755 tot 1761', *Geneeskundige Gids*, XVII(1939), 403-419; C.M. Verkroost, 'Petrus Camper als mens en als professor in Amsterdam (1755-1761)', *Maandblad Amstelodamum* LXXIV(1987), 56-61. Camper was in 1767 erelid geworden van de twee jaar eerder grondig gereorganiseerde Amsterdamse stadstekenacademie, waar ondermeer Husly doceerde; voor de stadstekenacademie zie: G. Ploos van Amstel, *Portret van een koopman en uitvinder. Cornelis Ploos van Amstel, Maatschappelijk, cultureel en familielevens van een achttiende-eeuwer*, Assen 1980, 102-127; P. Knolle, 'De Amsterdamse stadstekenacademie, een 18de-eeuwse 'oefenschool' voor modeltekenaars', in: A. Martis, H. Miedema en E. van Uiterd (red.), *Kunstonderwijs in Nederland = Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, XXX(1979), 1-41 (voor de reorganisatie 4-6). Camper verzorgde er de nodige lezingen, die hem zelfs een gouden erepenning van de directie op zouden leveren; zie Daniëls 1881, 48-50; Knolle 1979, 11-12; Knolle 1989, 40-41. Ook kruiste hij er in 1767 met een der academiedirecteuren, de koopman en kunstverzamelaar Cornelis Ploos van Amstel (1726-1798), de degens over de architectonische kwaliteit van Van Campens Stadhuis; zie daarover uitvoerig: T.H. von der Dunk en F.H. Schmidt, 'Petrus Camper en Jacob van Campen. Een polemiek met Cornelis Ploos van Amstel inzake het Stadhuis van Amsterdam uit 1767', *Bul-*

- letin KNOB 100(2001), 158-177; al eerder summier ter sprake bij: J. B. Bedaux, 'A discussion on Rembrandt in eighteenth-century Amsterdam. Petrus Camper versus Cornelis Ploos van Amstel', *Hoogsteder-Naumann Mercury*, no.3, (1986), 36-56.
- ¹⁰³ "Coye van de Notulen gezonden door P.Camper onder het onderzoek der Ingekoomene plans van het Stadhuis te Groningen", 10-3-1775, p.7, OAG 171r-11.
- ¹⁰⁴ Dit vermoeden dat beide plannen identiek zijn wordt versterkt doordat er alleen in Campers pre-advies melding van wordt gemaakt; ook op de Lijst van teruggezonden plannen, Register Feith 1775 no.8, ontbreekt het.
- ¹⁰⁵ "Coye van de Notulen gezonden door P.Camper onder het onderzoek der Ingekoomene plans van het Stadhuis te Groningen", 10-3-1775, p.7, OAG 171r-11. Het plan van 'Tibaut Myn Heer F' werd er als tiende besproken; Blondels plan G als elfde
- ¹⁰⁶ Zie de gedrukte *Verklaring en aankondiging van en omtrent de pryzen door hun edele mogende de heeren Burgemeesteren en raad der stad Groningen gesteld geweest op de beste en het best berekende plans en teekeningen voor een nieuw Raadhuis, ingeleverd volgens het programma, voor den 1sten februari des jaars 1775*, 2, Register Feith 1775 no.8. Voor de reactie van De Pigage: brief van N. de Pigage aan burgemeesters, z.d. (Nederlandse vertaling bij Duits origineel), Register Feith 1775 no.8. Vgl. voor de affaire ook kort Schuitema Meijer 1992, 67-68. Voor De Pigage: W.Heber, *Die Arbeiten des Nicolas de Pigage in den ehemals kurpfälzischen Residenzen Mannheim und Schwetzingen* [Manuskripte zur Kunstwissenschaft 10], Darmstadt 1987; *Nicolas de Pigage 1723-1796. Architekt des Kurfürsten Karl Theodor zum 200. Todestag*, tent.cat. Düsseldorf, Köln 1996; alsmede P.du Colombier, *L'architecture française en Allemagne au XVIIIe siècle*, Paris 1956, deel I, 162-177; I.Markowitz, 'Französische Architekten an deutschen Fürstenthöfen des 18.Jahrhunderts', in: J.Mondot, J.M.Valentin en J.Voss (red.), *Deutsche in Frankreich. Franzosen in Deutschland 1715-1789. Institutionelle Verbindungen, soziale Gruppen, Stätten des Austausches* [Beihefte der Francia 25], Sigmaringen 1992, 138-143.
- ¹⁰⁷ "Coye van de Notulen gezonden door P.Camper onder het onderzoek der Ingekoomene plans van het Stadhuis te Groningen", 10-3-1775, p.7, OAG 171r-11.
- ¹⁰⁸ Geciteerd naar Lejeaux 1936 (noot 4), 266. Zie ook kort Id. 1928 (noot 5), 148.
- ¹⁰⁹ Dit hoge adellijk heerschap viel niet nader te traceren m.b.v. de *Index biographique français*, 7 delen, München 2004.
- ¹¹⁰ Geciteerd naar Lejeaux 1936, 266.
- ¹¹¹ Lejeaux 1936, 269-270; alsmede Id., 1928, 88, 89 noot 2; Pinon 1995, XI, 586.
- ¹¹² Te weten: G.F. Blondel, *Observations du sieur Blondel, architecte et dessinateur du Cabinet du roi, sur le projet de la fête de la Confédération patriotique, du 14 juillet 1790*, Paris 1790. Helaas stond zij mij niet ter beschikking. Voor Cellierier zie de lemma's in: *Dictionnaire de Biographie française*, deel VIII, Paris 1959, 40; MacMillan 1982, I, 396; Saur 1995, XVII(1997), 492-493. Voor de ceremonie van 14-7-1790 en de aankleding ervan: A.C. Gruber, *Les grandes fêtes et leurs décors à l'époque de Louis XVI*, Paris 1972, 149-153; R.A. Etlin, 'L'architecture de la Fête de la Fédération. Paris, 1790', in: J. Ehrard en P. Viallaneix, *Les Fêtes de la Révolution* [Colloque de Clermont-Ferrand (juin 1974)] [Bibliothèque d'histoire révolutionnaire 3e serie no.17], Paris 1977, 131-154; voor Blondels rol en rel summier 132-134; V.N. Jouffre, 'Le chantier national. Les préparatifs de la Fédération', in: B. de Andia e.a., *Fêtes et Révolution* [Délégation à l'Action Artistique de la Ville de Paris et la Ville de Dijon], Paris 1989, 48-73. Gruber 1972, 150 en Jouffre 1989, 70 noot 11 en 12, maken kort van Blondels kritiek melding, maar verwarren hem daarbij met zijn halfbroer Jean-Baptiste Blondel (1764-1825). Voor de picturale verbeelding van deze festiviteiten en andere revolutionaire gebeurtenissen zie ook: F. Macé de Lépinay, 'Autour de la Fête de la Fédération, Charles Thévenin et la Révolution 1789-1799', m.n. *Revue de l'Art* LXXXIII(1989), 51-60, m.b. 54-56 (Blondel blijft ongenoemd). Cellierier werd bij zijn werk op het Champs de Mars geassisteerd door Joseph-Jacques Ramée (1764-1842); over hem: P.V. Turner, 'Joseph-Jacques Ramée's First Career', *The Art Bulletin* LXVII(1985), 259-277; voor de samenwerking met Cellierier 265-268; voor het Fête de la Fédération 274-276 (met afb.19 en 20), zonder op enige rol van Blondel in te gaan, alleen op 275 noot 77 diens pamflet terloops noemend. Vgl. voorts P.V. Turner, *Joseph Ramee: International Architect of the Revolutionary Era*, Cambridge 1996, voor de samenwerking tussen Cellierier en Ramée 27-28, voor het Fête de la Fédération 38-41 (evenmin Blondel noemend); B. Hedinger en J. Berger (red.), *Joseph Ramée. Gartenkunst, Architektur und Dekoration. Ein internationaler Baukünstler des Klassizismus* [tent. cat. Hamburg]. München 2003; aldaar voor zijn Franse periode: W. Szambien, 'Pariser Geschichten von Joseph Ramée', 17-30; over de samenwerking met Cellierier bij het Fête de la Fédération 23-26, op 24 slechts terloops melding makend van Blondels kritiek, die hier in navolging van Jouffre opnieuw op conto van J.B. Blondel wordt geschreven.
- ¹¹³ Zie Etlin 1977, 132 noot 4.
- ¹¹⁴ Noch het ontwerp van Blondel, noch dat van Cellierier is bewaard gebleven; zie Etlin 1977, 133 met noot 6. Zie voor de kwestie verder met name Lejeaux 1935 (noot 5), 88; alsmede Id. 1928, 148; Id. 1936 (noot 4), 268; Méjanès 1976, 58; Pinon1995, XI, 586.
- ¹¹⁵ Aldus Lejeaux 1935 (noot 5), 86, met afb. tegenover 88; Id 1936 (noot 4), 266, 269-270, 276 sub I, met afb. op p.275. Het ontwerp is bewaard in de Bibliothèque Nationale (Cabinet des Estampes, coll. Hennin, deel 123, 1790, pl.18 en 19).
- ¹¹⁶ Zie daarvoor, in extenso geciteerd, Lejeaux 1935 (noot 5), 88-89. Tevens kort vermeld bij Id. 1936 (noot 4), 266-268.
- ¹¹⁷ Het navolgende vormt een samenvatting van Lejeaux 1935 (noot 5), 87-88, waar men Blondels opsomming in extenso geciteerd vindt. Blijvende sporen lijkt G.F. Blondel in Parijs niet achtergelaten te hebben; hij komt niet voor in: L. Hautecoeur, *Paris de 1715 à nos jours*, Paris 1972; M. Gallet, *Paris Domestic Architecture of the 18th Century*, London 1972; G. Brunel, M.L. Deschamps-Bourgeon en Y.Gagneux, *Dictionnaire des Églises de Paris* [Catholique - orthodoxe - protestant], Paris 1995; J. Colson en M.C. Lauroa (red.), *Dictionnaire des Monuments de Paris*, Paris 1997.
- ¹¹⁸ Vermoedelijk de medicus Alphonse Vincent Louis Leroy (1742-1816); zie de I.B.F. (noot 109), I 651: 404-410.
- ¹¹⁹ Met de eerste is vermoedelijk de kort daarop gequillotineerde minister van Binnenlandse Zaken, Armand Marc graaf van Montmorin-Saint-Hérain (1745-1792) bedoeld; de tweede valt niet met zekerheid te traceren.
- ¹²⁰ Geciteerd bij Lejeaux 1935 (noot 5), 89.

De positie van C.G.F. Giudici te Rotterdam en zijn stadhuisplan uit 1781

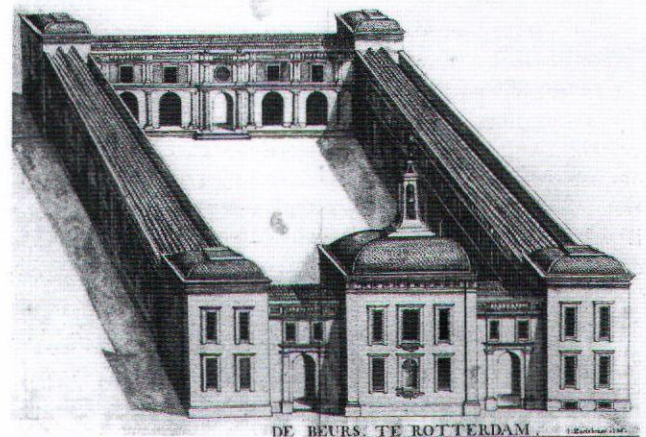
R. Meischke en H.J. Zantkuijl

De sociologische basis van het Rotterdamse bouwvak na 1700

De drie grote Hollandse steden Amsterdam, Den Haag en Rotterdam vormden in de 18de eeuw elk de kern van een architectuurgebied. Het Amsterdamse was het grootst en praktisch gecombineerd met dat van Haarlem. Amsterdamse bouwers waren werkzaam in de wijde omgeving, vooral daar waar Amsterdamse buitenplaatsen verrezen. In Den Haag vormden lieden uit hofkringen en bestuurscolleges een aparte groep. Hun landelijke bezittingen lagen vaak ver weg en dan was er geen band met hun Haagse verblijven. Rotterdam was een nakomertje, omringd door oudere broers als Dordt, Delft en Gouda. De bezittingen van Rotterdammers op het platteland waren bescheiden, aangezien de stad zelf duur in onderhoud was door slechte grondslag en de omgeving een productief gebied. De grootste opgave uit de 18de eeuw was hier de herbouw van de koopmanswijk aan de Maas, die nog geen honderd jaar oud was. Door verzakkingen en behoefte aan meer opslagruimte was nieuwbouw nodig. Bij dat werk hadden aannemers de leiding en slechts bij bijzondere projecten mocht een architect van buiten een tekening leveren.

De stadsmeesters zorgden voor de stedelijke eigendommen als havens, straten en bruggen. Zij waren weinig meer dan bazen voor onderhoudswerk. De grote architectuur was in handen van liefhebbers. In 1722 maakte de Rotterdams schilder 'Cavalier' Adriaan van der Werff een ontwerp voor een nieuwe Beurs (afb. 1). Hij stierf in dat zelfde jaar. Concurrerende architecten die betere plannen indienden waren er niet. In 1735 begon men te bouwen.¹ Het grondplan van deze nieuwe beurs was gelijk aan dat van de grote voorgangers als Antwerpen (1531), Londen (1560) en Amsterdam (1608). Het bestond uit een grote binnenplaats, omgeven door galerijen met verdieping. De hoeken waren hoger opgehaald en gedekt met gebogen daken. Dat lijkt overgenomen van Engelse kastelen van omstreeks 1700 die bekend waren door de publicaties van de Vitruvius Britannicus. De voorgevel bestond uit vijf, nogal zelfstandige delen. Het steenhouwwerk werd aangenomen door de Rotterdammer Nicolaas Prins.

In 1765 wendde het stadsbestuur van Rotterdam zich voor een ontwerp van een nieuwe stadspoort tot de vroegere architect van het Haagse Hof, Pieter de Swart. In 1768 verdedigde die zijn ontwerp voor de Delftse Poort dat al enkele jaren eer-

Afb. 1. Rotterdam, Blaak. Plan Nieuwe Beurs, tekening J. Kortenbrunt 1736 (GAR)

der was aanvaard, door er op te wijzen dat alle modellen en tekeningen klaar waren, evenals de kostbare houten maquette.² Het steenwerk voor dit gebouw werd aangenomen door Nicolaas Prins en Georg Elgin.

De laatste was een uit Schotland afkomstige steenhandelaar die zich in 1754 in Rotterdam had gevestigd. Hij bezat een grote steenplaats aan de Maas vanwaar ook steen overzee verscheept kon worden en was zeer actief, als hoofd van de brandweer en lid van de Vaderlandsche Societeit.³

Steenexport naar Engeland was al oud blijkens het Londense Beursgebouw uit 1560, waarvan de gereedgemaakte steen van uit Antwerpen naar Londen was verscheept. Kleine steenhouders konden zich dergelijk dure verbindinglijnen niet veroorloven. Het zal door Elgin's toedoen zijn geweest dat twee werken te Schiedam, - het hek van het Sint Jacobsghasthuis en Tuinlaan 14 - zijn uitgevoerd in steen van het kanaaleiland Portland.⁴ Elgin maakte ook veel werk voor Pieter de Swart, zoals een gevel aan de Lange Voorhout in Den Haag, het Gouvernement in Den Bosch en het paleis voor Willem V. Ook leverde hij schoorsteenmantels, zelfs tot in Franeker.⁵

Een der weinigen die de uit Noord-Italië afkomstige Carlo Giovanni Francesco Giudici (1746-1819), konden gebruiken was Elgin.⁶ Voor het verwerven van een zelfstandige positie

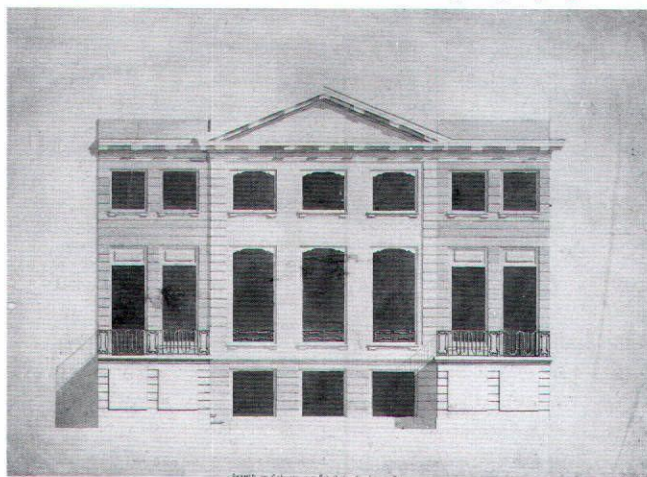
in het bouwvak, was smaak en zorgvuldig tekenwerk niet voldoende. Daarvoor moesten contracten worden getekend en waren borgen nodig. Deze laatste werden op basis van wederkerigheid geregeld, waardoor er veel huwelijken binnen het bouwvak werden gesloten. Giudici was op loondienst aangewezen en alleen bij Elgin, de stad en de Admiraliteit, kon hij werk vinden. De beide laatste instanties zullen niet direct behoefte hebben gehad aan deze Italiaanse jongen. Giudici trouwde eerst op 46-jarige leeftijd, in 1792, met een dochter van de metselaar Willem Gildenhuijs, die meer met Elgin samenwerkte. In 1776 kochten die samen een buitenplaatsje aan de Schie.

Bij gevels van twee tot vier vensters hing alles af van evenwichtige verhoudingen en een goede uitvoering. Gevels van vijf vensters breedte boden meer mogelijkheden. Bij nog breder gevelwerk werd vaak voor een paviljoensgewijze indeling in drie of vijf delen gekozen. Die bestond uit een rijker bewerkt middendeel, iets soberder zijvleugels en, bij voldoende breedte, ook nog eindpaviljoens. Dergelijke grote ontwerpen kwamen hier zelden tot uitvoering, maar werden wel bewaard. Voor begrip van de historische ontwikkeling zijn zij onmisbaar.

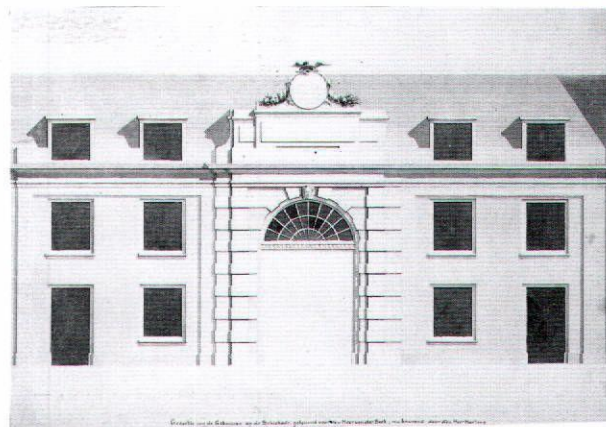
Het gebruik van zuilen of pilasters maakte de variatie groter. Bij de overgang tussen de verschillende geveldelen waren enkele varianten mogelijk. Men kon de pilaster, of zuil, op de hoek plaatsen of de muur er nog iets achter door laten lopen en die daarna apart beëindigen. Beide oplossingen kwamen al in de 16de eeuw voor. Soms zelfs aan hetzelfde gebouw, zoals bij het Antwerpse raadhuis uit 1560. Bij de toepassing van de grote orden tijdens het Classicisme verdwenen de hoekpunten meestal achter de forse zuilen of pilasters. Bij Giudici's ontwerpen kwam de aparte hoek van het muurwerk, voorbij de zuil of pilaster, nog vaak voor.

De band tussen Elgin en Giudici

Een eerste voorbeeld van een voor de hand liggende samenwerking van Elgin en Giudici kan de deurpartij zijn geweest

Afb. 2. Rotterdam, Schiekade. Azijnmakerij De Eendracht. Ontwerp Giudici ±1775 Woonhuis (GAR)

Afb. 3. Rotterdam, Schiekade. Azijnmakerij De Eendracht. Ontwerp Giudici ±1775 Bijgebouw (GAR)

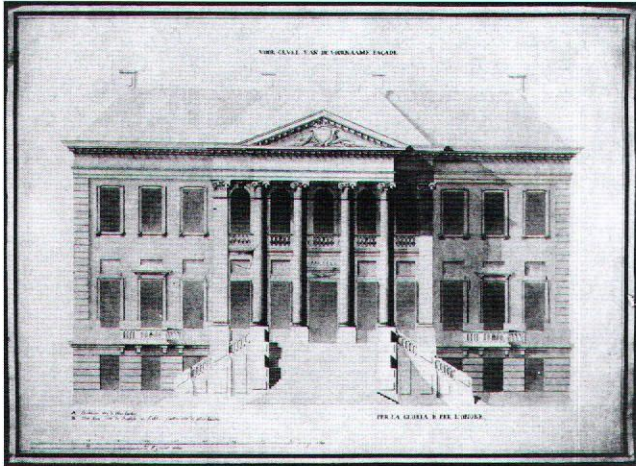
van de grote gevel die burgemeester Van Dam in 1766 liet bouwen aan de Gelderse Kade te Rotterdam.⁷ Als grootste steenhouwer van de stad zal Elgin dit werk hebben gemaakt, alleen al omdat een klein bedrijf er te lang over zou hebben gedaan. Er kwamen motieven bij voor die Giudici tot bij zijn laatste gevel te Schiedam uit 1805 gebruikte.

Een twaalfstal tekeningen, dat zich sinds 1874 in het Rotterdamse stadsarchief bevindt, zijn daar op naam van Giudici gesteld. Zij zijn niet gedateerd noch gesigeneerd, maar wel op dezelfde wijze getekend. De oudste daarvan kunnen die van de azijnmakerij de Eendracht aan de Schiekade zijn. Door de grote omvang zou dit een werk van Prins of Elgin kunnen zijn (afb.2 en 3).⁸

De zeven vensters brede gevel bezat op de begane grond aan weerszijden een uitbouw met een hek, bedoeld om de scheepvaart op de Schie te volgen. Het middenstuk van de gevel had een glad oppervlak, het onderhuis en de zijgedeelten waren gelaagd. De vensters in de zijstukken waren lager en smaller dan die van het middendeel, boven elk was een verdiept paneel. De flauw gebogen bovenkant van de grote vensters van het middendeel was sinds het begin van de 18de een sierform voor belangrijke gevels. Voor 1775 was die mode weer voorbij. In Giudici's bekende werk is dit het enige project met deze raamvorm. De Eendracht zal daarin dan ook wel vroeg zijn.

In 1775 deed Giudici mee aan de eerste openbare prijsvraag in Nederland, voor het nieuwe raadhuis te Groningen. De opzet en uitwerking van een dergelijk plan vergde zeker een half jaar. Op de achtergrond had Elgin daarbij belang, omdat hij, als Giudici zou winnen, een bod zou kunnen doen op het steenwerk. Giudici werd, op 29 jarige leeftijd, de jongste van de vijf bekroonden uit de 35 inzendingen. Van de vier hoger geplaatsten waren er drie bekende bouwmeesters uit Amsterdam en Den Haag.⁹

Het uitvoerige programma van deze prijsvraag was opgesteld door Petrus Camper, hoogleraar in de genees-, plant- en dierkunde te Groningen. Verlangd werd een vierkant blok van 32

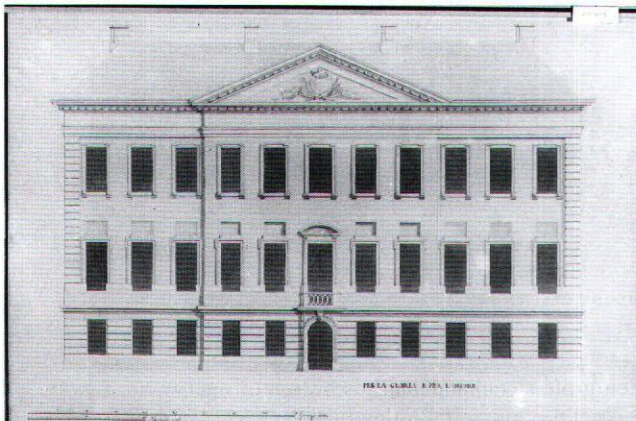

Afb. 4. Voorzijde stadhuis Groningen, ontwerp Giudici 1775 (GAG)

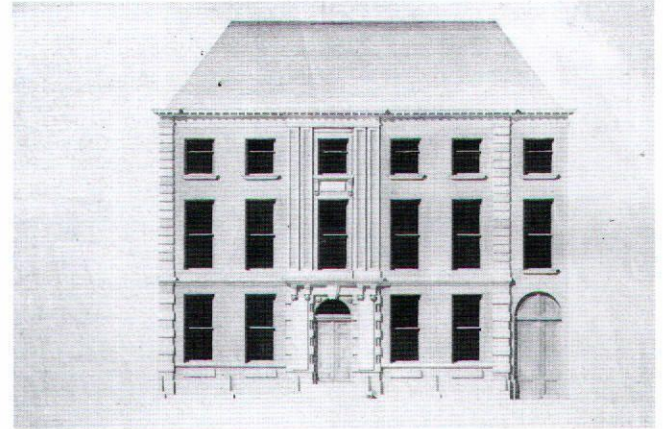
bij 35 meter met aan de hoofdgevel een opgang naar een open zuilenportiek, zoals in het programma was voorgeschreven en in Engeland de grote mode was. Giudici's ontwerp was op een vlotte wijze getekend en zijn motto: 'Per la Gloria et per l'Onore' loog er niet om. Het bood meer variatie aan motieven dan de andere ontwerpen (afb. 4 en 5).

De vier gevels telden elk elf smalle vensters met een omlijsting. Voor het vijf vensters brede, rijker bewerkte middendeel van de voorgevel stond de verplichte zuilenportiek van drie traveën. Dit middendeel was met de zijvleugels slechts verbonden door de grote gevellijst en het basement. Bij de andere gevels was het verschil tussen het midden en de zijvleugels minder groot.

Voor enkele panden uit zijn eigen bezit liet Elgin door Giudici nieuwe gevels ontwerpen. Aan de Boompjes, de kade langs de Maas, bezat hij enkele oude huizen. Na een grote brand in 1779 bouwde hij daar een nieuw pand met een natuurstenen gevel naar ontwerp van Giudici (afb. 6 en 7). Aan de rechterzijde was een doorgang naar het achterterrein.¹⁰ De midden-travee bevatte een ronde deurboog met een kroonlijst op consoles erboven en was gevat in een strak rechthoekige midden-

Afb. 5. Achterzijde stadhuis Groningen, ontwerp Giudici 1775 (GAG)

Afb. 6. Rotterdam, Boompjes 58: ontwerp Giudici 1779 (GAR)

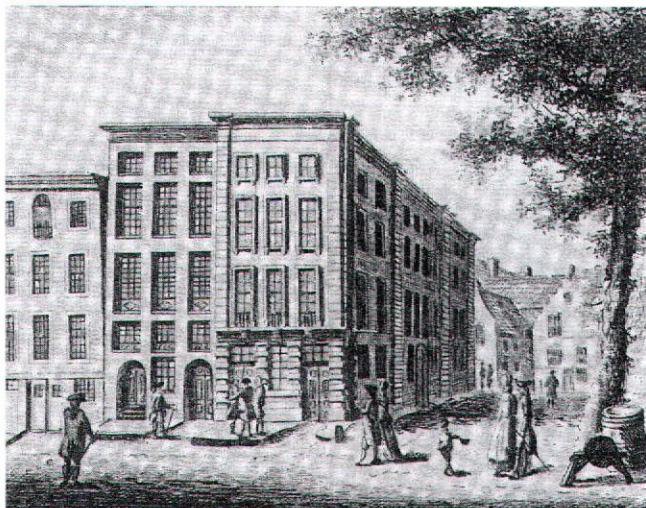
stuk, het eerste dat van Giudici bekend is. De vensters bezaten drie ruiten in de breedte.

Aan de Wijnhaven bouwde Elgin een groot pand naast de eerste steeg ten westen van het Witte Huis (afb. 8). Dat bouwwerk had, evenals de buurpanden aan de voorzijde het karakter van een koopmanshuis.¹¹ Uniek was de zijgevel met meer dan dertig vensters. Die was ingedeeld door verticale blokbanden, zoals ook voorkwam bij het gebouw van de Admira-

Afb. 7. Rotterdam, Boompjes 58, gevel voor 1940 (GAR)

Afb. 8. Rotterdam, Wijnhaven NZ, eerste steeg ten westen Witte Huis. Bezit van Elgin. Gedeeltelijk bestemd voor Vaderlandsche Societeit 1786, vermoedelijk ontwerp Giudici

liteit te Londen (afb. 22). Elgin's gebouw was mede bestemd voor de in 1786 opgerichte Vaderlandsche Societeit. Op 29 mei 1798 werd het pand door de Posterijen gekocht en in 1875 gesloopt.¹²

Giudici's klassieke architectuur in hout

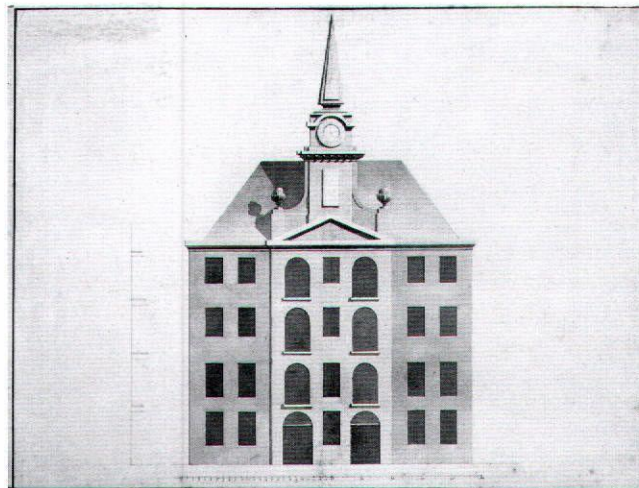
Giudici was niet alleen afhankelijk van werk voor Elgin en de overheid, maar ontwierp ook in hout voor een gewoner publiek. In de ontwerpfase maakte dat weinig verschil, maar steenwerk vergde meer tijd in uitvoering en bij gebouwen met veel houtwerk hadden de timmerbazen de leiding. Met goed tekenwerk konden ook die een eind in de klassieke richting komen, zoals blijkt bij de Sint-Rosaliakerk te Rotterdam uit 1777. Deze Franciscaner kerk lag verborgen op een binnenterrein en was van binnen een kopie van de slotkapel van Versailles uit 1708. Die was bekend uit een reeks gravures naar bouwkundige tekeningen.

Te Gouda was dit grootse voorbeeld al tien jaar eerder nagevolgd door Pieter de Swart. Bij de veiling van zijn ontwerpen in 1773, werden de 34 tekeningen van dit Goudse bouwwerk verkocht.¹³

De fundamenten van de Sint-Rosaliakerk werden in 1778 gelegd en reeds op 20 oktober 1779 werd het gebouw ingezegend. Het werk was uitgevoerd door Rotterdamse aannemers, de timmerman Jan Wap en de metselaar Th. van Gemert. Het stucadoorswerk werd gemaakt door P. Castoldi en Co.¹⁴ Het interieur bestond uit een hoge zuilenstelling op een onderbouw met bogen. Halverwege de zuilen was een tweede galerij, die in 1936 werd weggebroken.

Het kerkbestuur moet de nieuwe kerk van Gouda hebben gekend, maar had toch een ervaren architect nodig om dit te herhalen. Hun versie sloot meer aan bij het voorbeeld dan die van Gouda.

De brouwerij de Twee Leeuwen aan de Leuvehaven brandde

Afb. 9. Rotterdam, Leuvehaven. Brouwerij De Twee Leeuwen. Ontwerp Giudici voor stadstorentje op dak nieuwbouw, 1782 (GAR)

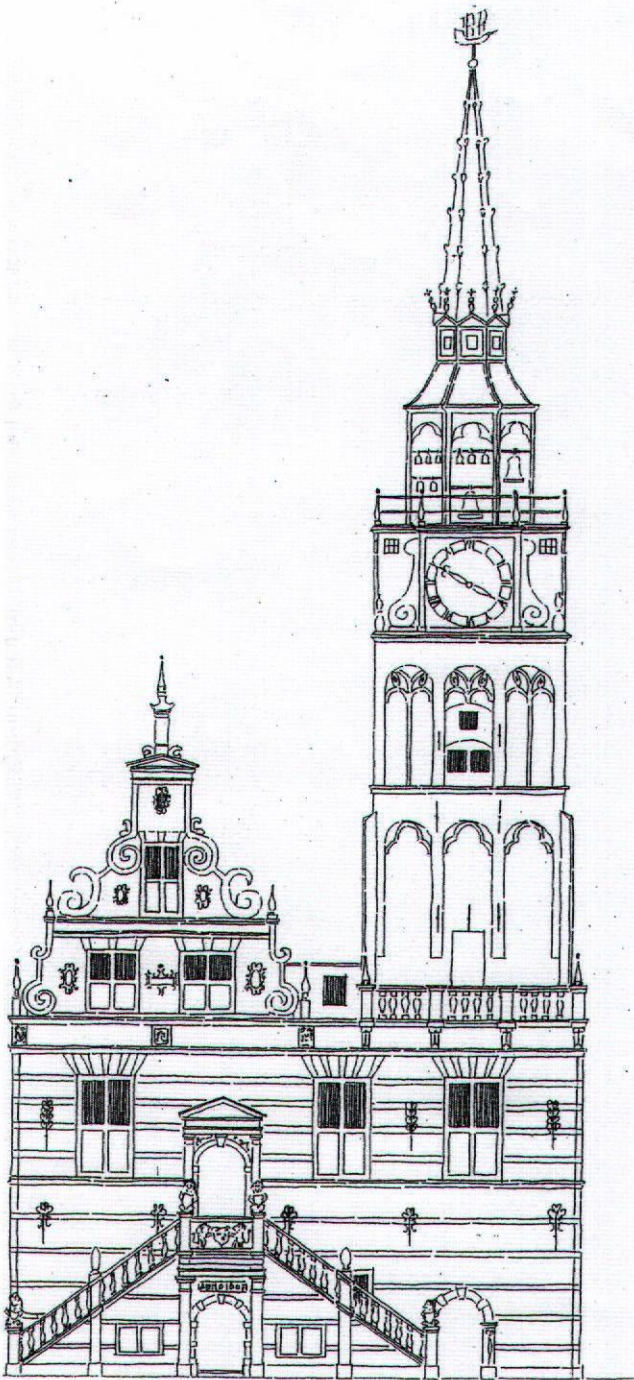
op 9 maart 1782 af. In opdracht van het stadsbestuur ontwierp Giudici op dit nieuwe bouwwerk een torentje voor tijdsaanwijzing in de buurt. Dat rees op uit het fronton en werd door de timmerman van het werk uitgevoerd (afb. 9).¹⁵ Het werd bekroond door een vierzijdige spits op een ingesnoerde basis en sloot aan bij de fantasievolle kerktorens van Londen. Dit originele torentje kreeg navolging, op het pyramidale dak van de kerk te Hoofdplaat in Zeeuws-Vlaanderen (1783-1785) en bij de kerk te Bath uit 1790. Beide naar ontwerp van de architect der provincie C. Kayser.¹⁶

De nieuwbouwplannen van het Rotterdamse raadhuis (1781)

Te Rotterdam had het raadhuis aan de Hoogstraat in de 18de eeuw al een lang leven achter zich en was een welvarende stad onwaardig (afb. 10, 11). Het lag tussen twee stegen aan de landzijde van deze zeedijk. De benedenruimten dienden oorspronkelijk tot gasthuis en op de hoek van de Hoogstraat en de Waagsteeg stond een mogelijk, 14de-eeuwse toren met een uurwerk en luiklok. In 1606 werd het gebouw aan de achterzijde verlengd en in 1607 kreeg het een nieuwe voorgevel. In 1705 werd er aan de achterzijde een vleugel bijgebouwd, met beneden een waag met vijf balansen en boven kamers voor het raadhuis (afb. 12).

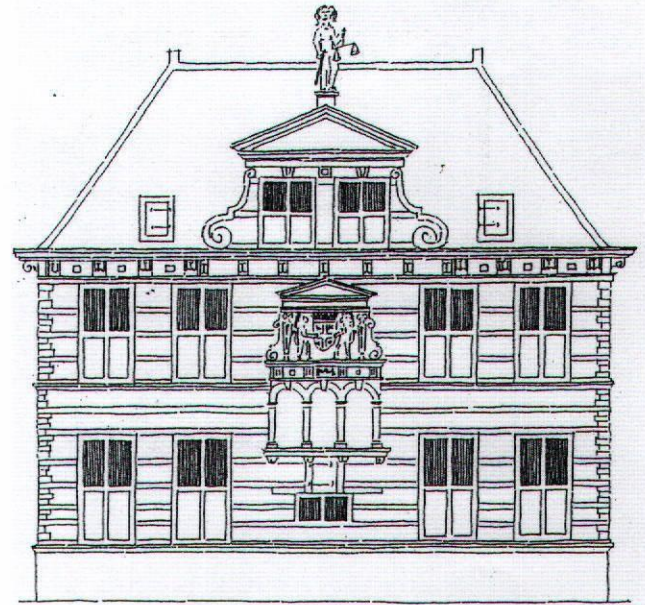
In 1781 wilde het stadsbestuur laten onderzoeken op welke wijze het raadhuis verbeterd kon worden. De groep rond Elgin, de meest actieve, losse bouwcombinatie van de stad, was daarbij betrokken. Waarschijnlijk was Elgin hier weer de drijvende kracht achter de schermen, omdat er veel natuursteenwerk aan vast zat.

De gevels van het grootse ontwerp toonden verwantschap met die van het Somersethouse te Londen (1776-1786; afb. 17). Een grote steenhandelaar als hij, met Engelse connecties, die misschien ook zelf Portland steen voor dit Londense project leverde, kan over de geveltekeningen hebben beschikt. De

Afb. 10. Rotterdam, Hoogstraat. Oude raadhuis, opnieuw getekende voorgevel aan de Hoogstraat (1605) met oudere toren (H.J. Zantkuijl)

timmerman Daniël Cortleven, de metselaar Willem Gildenhuis en George Elgin raamden de kosten van de verschillende varianten op f 94.500 tot f 418.000. Nadat de fabriekmeesters en de burgemeesters de plannen hadden bekeken werden deze op 14 januari 1782 in de vroedschap besproken en daarmee was de zaak afgedaan.

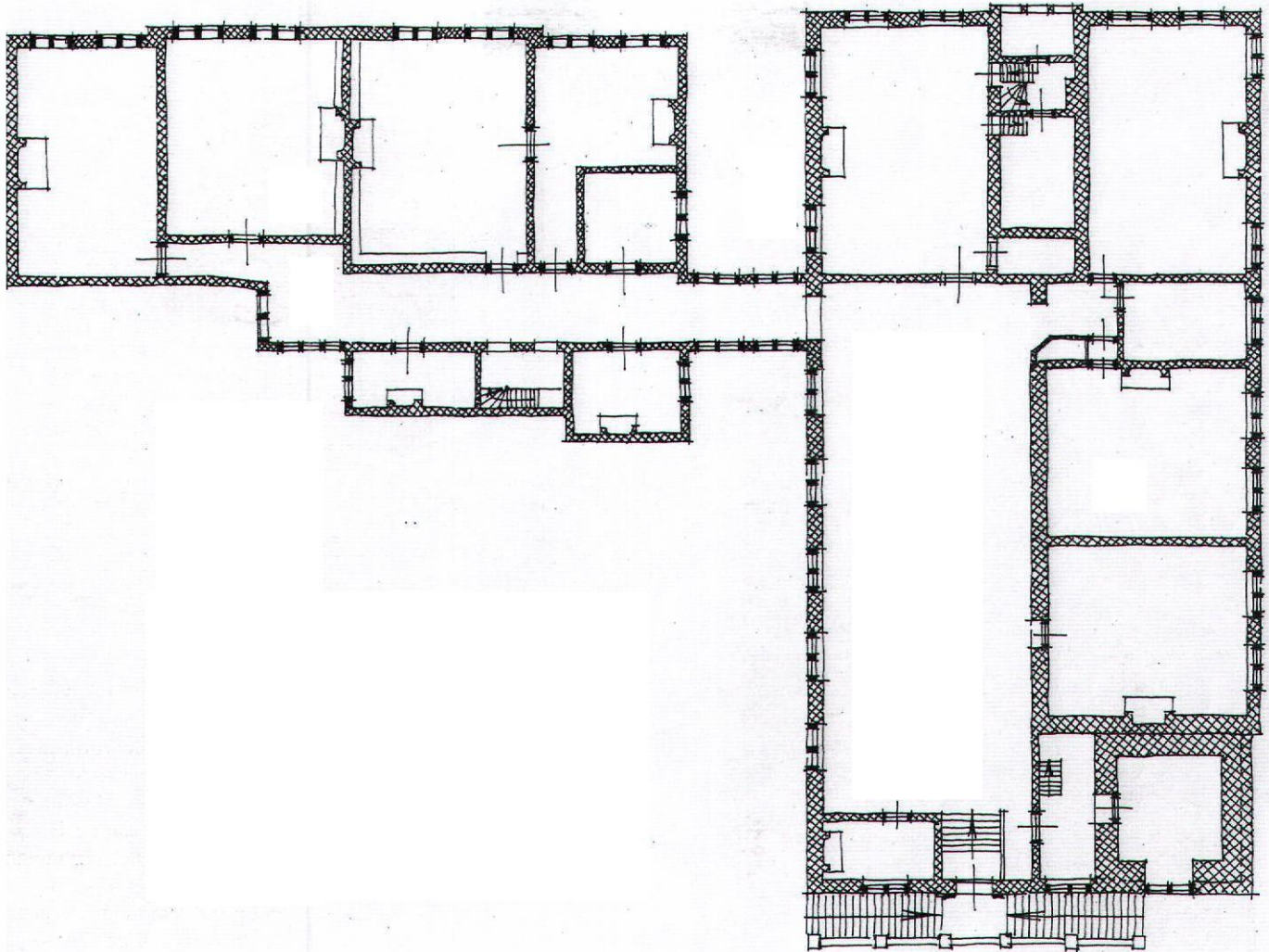

Afb. 11. Rotterdam, achtergevel oude raadhuis aan de Kaasmarkt, uitbreiding van 1606, schaal $\pm 1:250$ (H.J. Zantkuijl)

Van het grootste plan bleven vier onvoltooide tekeningen bewaard, die niet gesigneerd en gedateerd zijn.¹⁷ Het verbleekte grootste ontwerp is hier in nagetekende vorm afgebeeld (afb. 13 t/m 16). In dit project werd het oudste stadhuis opgenomen en met nieuw gevelwerk ingepakt. De nieuwe waag aan de Kaasmarkt en een zestal huizen aan de Hoogstraat moesten het veld ruimen. De kern van het grondplan werd nu een binnenplaats, omgeven door gangen. Daar waren een aantal vertrekken aangewezen op indirect licht. De gang aan de achterzijde werd doorgetrokken tot aan de zijgevels, waar de trappen kwamen. Aan de voorzijde gaf een dubbele trap toegang tot de zaal op de verdieping. Aangezien doorsneden ontbreken blijven de interieurs buiten beeld.

Zowel aan de Hoogstraat als aan de Kaasmarkt zouden monumentale gevels komen, met een indeling in drieën. Zij zijn in hoofdzaak ontleend aan de gevels van het Somersethouse (1776-86)(afb. 17).¹⁸ Alleen de middenpaviljoens waren voorzien van zuilen en pilasters, die bij de hoeken waren verdubbeld. De gevel aan de Hoogstraat was het rijkste, werd het middenpaviljoen geflankeerd door twee zijstukken in hetzelfde vlak, van een venster breedte. Hierdoor telden de zijvleugels aan deze kant slechts vier vensterassen. Aan de zijde van de Kaasmarkt was de middenpartij smaller en waren de zijvleugels vijf vensters lang. Daarvan kreeg het middelste een balkon, zoals dat ook in Giudici's plan voor Groningen voorkwam.

Het middenpaviljoen aan de Kaasmarkt, waar meer ruimte was, kwam meer naar voren. De daar ver uitstekende zijkanten waren geheel vlak en vormden dode delen in de architectuur. Aan de Hoogstraat was dit ook het geval maar daar was de voorsprong gering zodat het niet stoorde. Verder waren er nog secundaire elementen die de invloed van het Somerset-

Afb. 12. Rotterdam, Raadhuisplan Giudici (1781), opnieuw getekend. Plattegrond met onder: de Hoogstraat en rechts: oude deel, links: de uitbreiding van 1705, schaal 1:300 (H.J. Zantkuijl)

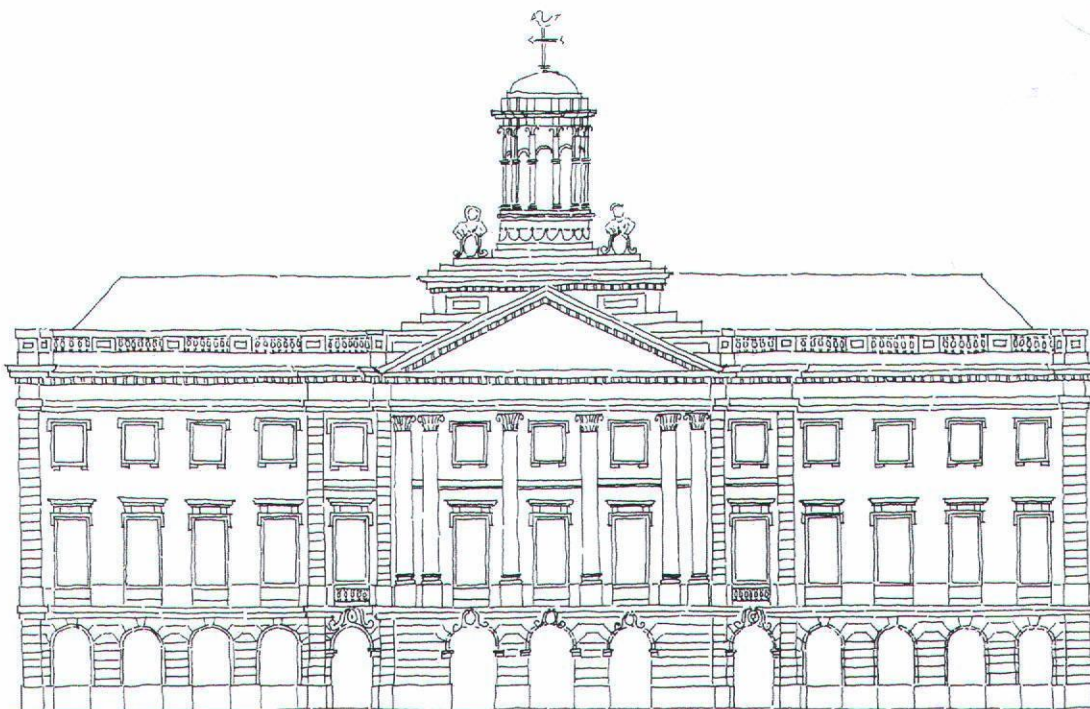
house onderstreepten, zoals de bekroningen van de middenpaviljoens, het gebruik van halfzuilen aan de voorgevel en van pilasters aan de achtergevel.

De grote werken voor de Admiraliteit (1778-1787)

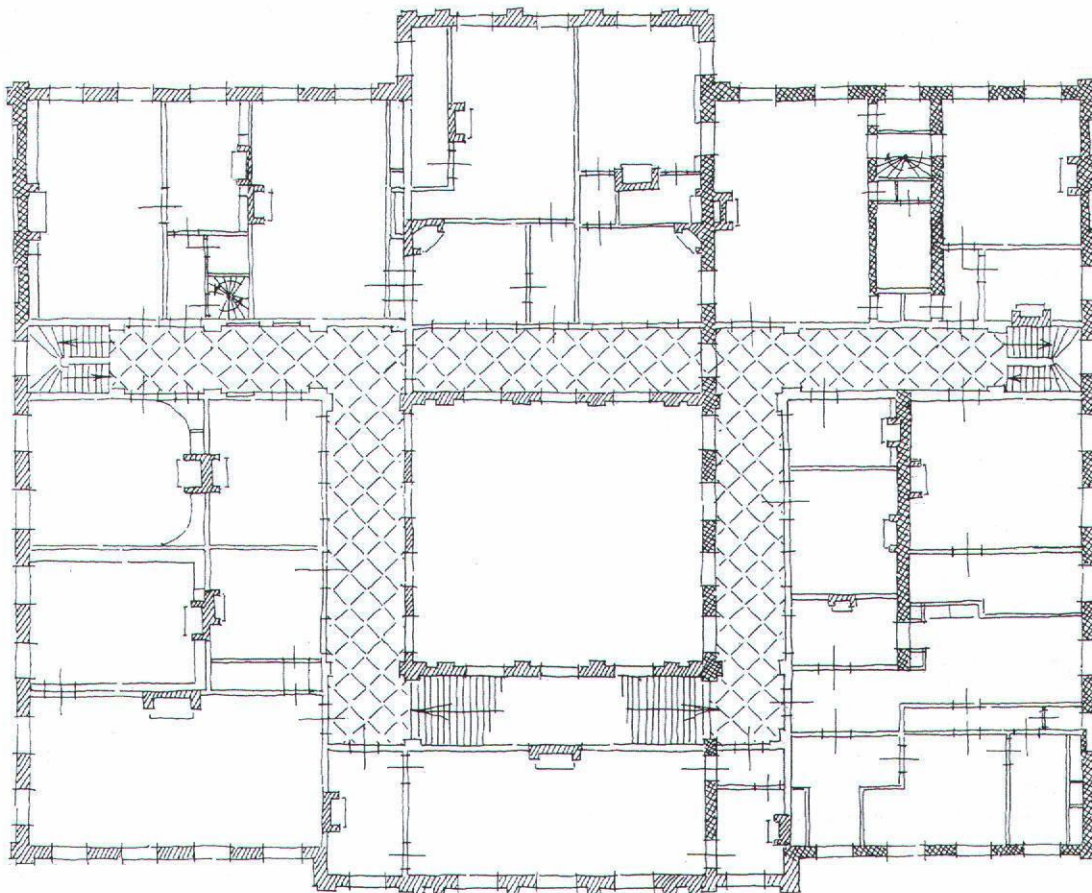
Na Elgin en de stad maakte ook de Admiraliteit op de Maze van Giudici's diensten gebruik. Dat begon met de vernieuwing van het Lands Magazijn aan het oostelijk einde van de Nieuwe Haven. Een gevelsteen uit 1778 markeerde dit begin. De ontwerper daarvan is niet bekend, maar het tweede deel van dit werk, dat in 1782 werd afgerond stond onder leiding van Giudici. Vermoedelijk was hij er al van het begin af bij betrokken. Een opvallend onderdeel uit het begin was het houten ingangsportaal aan de Nieuwe Haven (afb. 18). Het venster erboven was gevat in een festoen van schelpen en lijkt op het door bloemen omrand venster van De Swart bij Herengracht 19 in Den Haag.¹⁹

Op 10 december 1782 werden de tekeningen en bestekken van 'architect Giudici' goedgekeurd, voor het oostelijke en belangrijkste deel van 's Lands Magazijn.²⁰ Op 24 december vond de gunning plaats van het metselwerk aan Baas Van Diem voor f 9900,- en van het timmerwerk aan Thomas van Oudheusden voor f 3747,-. Op voorstel van Giudici werd besloten een bouwvallig muurgedeelte op te trekken tot aan de hoogte van het eerstgebouwde deel. Dat gaf een uitbreiding met twee zolders en een vliering van 111 bij 18 voet. Op 6 mei 1783 werd de eerste steen gelegd.²¹

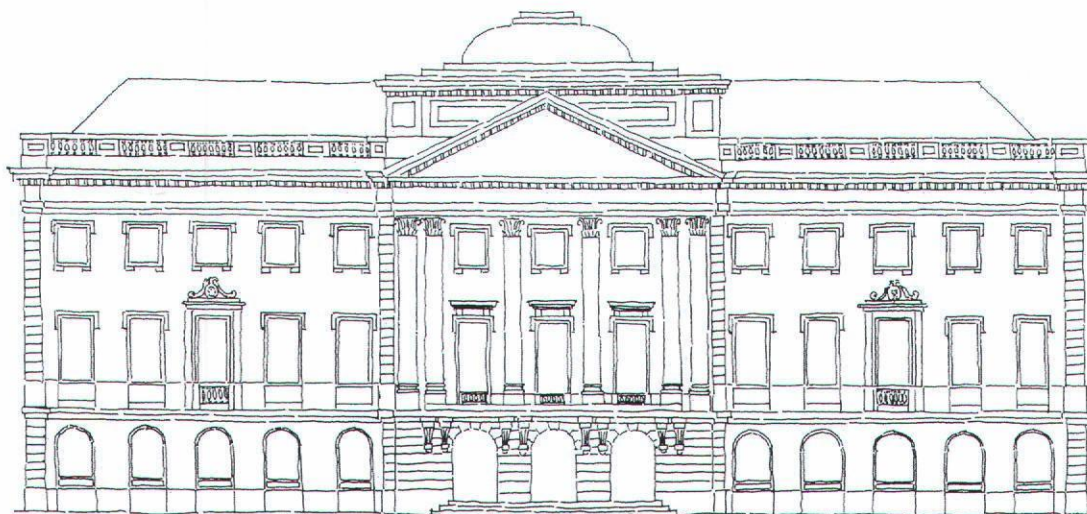
Bij de afrekening werd Giudici's taak hier omschreven als "het maaken van de nodige Tekeningen, bestekken, calculatien, en verder alle de nodige Profiliën in't groot en klein en de ordonnantien geduurende de geheele loop van het werk aan het Lands Magazijn in 1782-1784". Dat werk kostte f 53.000 waarover Giudici vier procent of f 2120 ontving.²² Een deel van het tekenwerk bleef bewaard.²³ Alleen de voorgevel is gesigneerd: J. Giudici (afb. 19). Die was vijf vensters

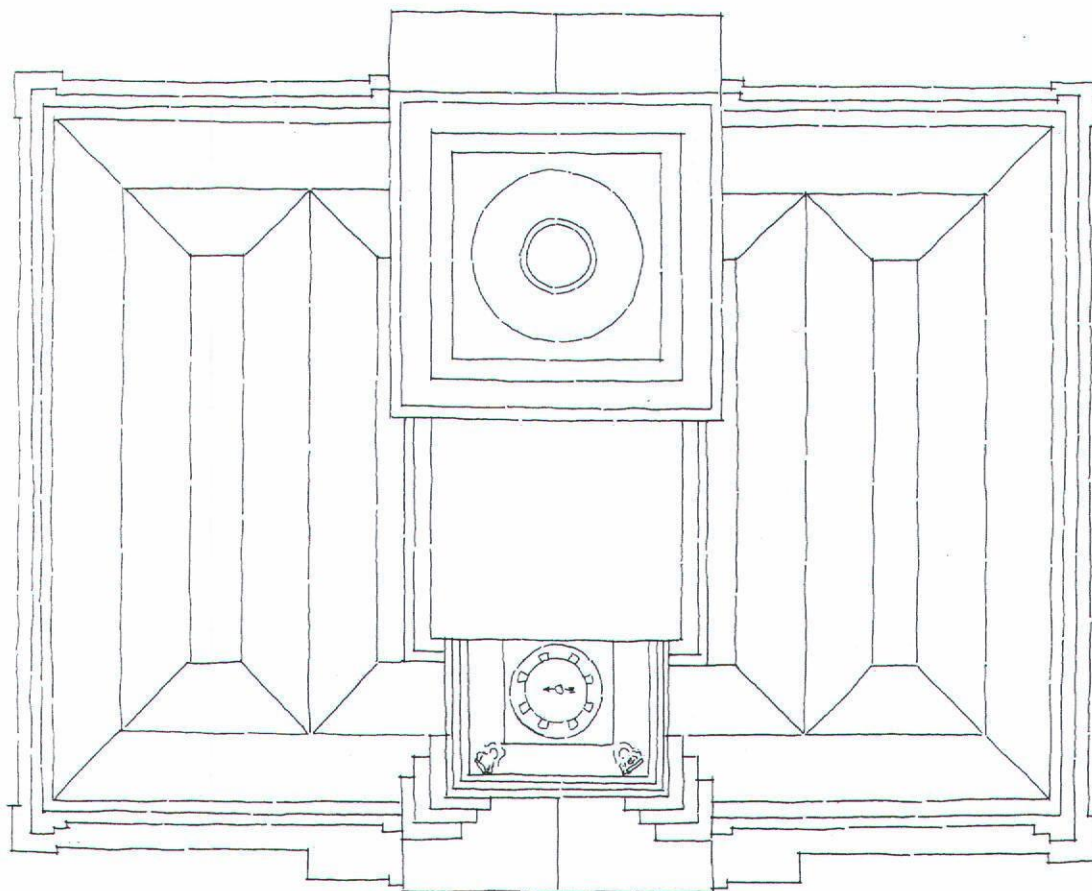
Afb. 13. Rotterdam, Raadhuisplan Giudici (1781), opnieuw getekend. Gevel aan de Hoogstraat met koepeltoren, schaal 1:400 (H.J. Zantkuil)

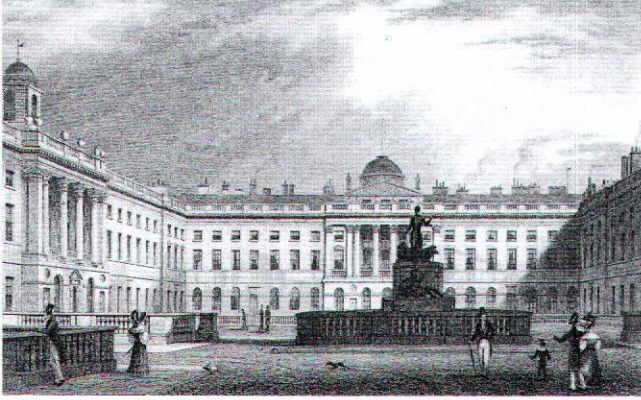
Afb. 14. Rotterdam, Raadhuisplan Giudici (1781), opnieuw getekende ontwerp-plattegrond, schaal 1:400 (H.J. Zantkuil)

Afb. 15. Rotterdam, Raadhuisplan Giudici (1781). Achtergevel met smaller middenstuk met bolvormig dak, schaal 1:400 (H.J. Zantkuijl)

Afb. 16. Rotterdam, Raadhuisplan Giudici (1781), dakenplan en koepeltoren, onder Hoogstraat zijde, schaal 1:400 (H.J. Zantkuijl)

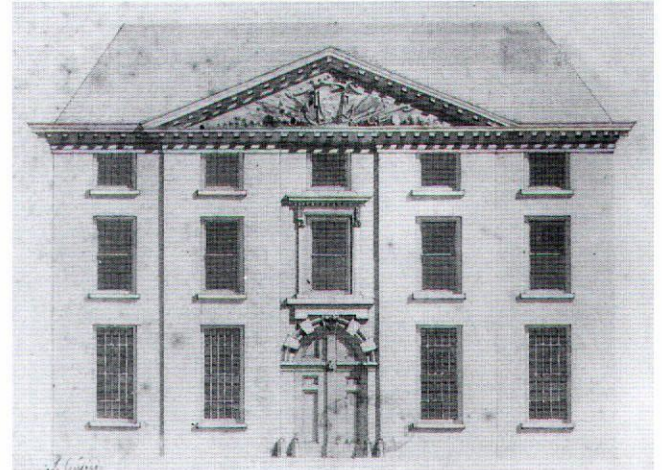
Afb. 17. Londen, Binnenplaats Somersethouse met soortgelijke gevels (Shepherd 1829)

breed, met een fronton over de middelste drie, waarin het wapen van de admiraliteit en toepasselijke attributen voorkwamen. Opmerkelijk was de verdiepte middentravee waarin een monumentale ingang (afb. 20) en een omlijst venster waren geplaatst. Een dergelijk terugliggend middenveld komt in Engeland meer voor.²⁴

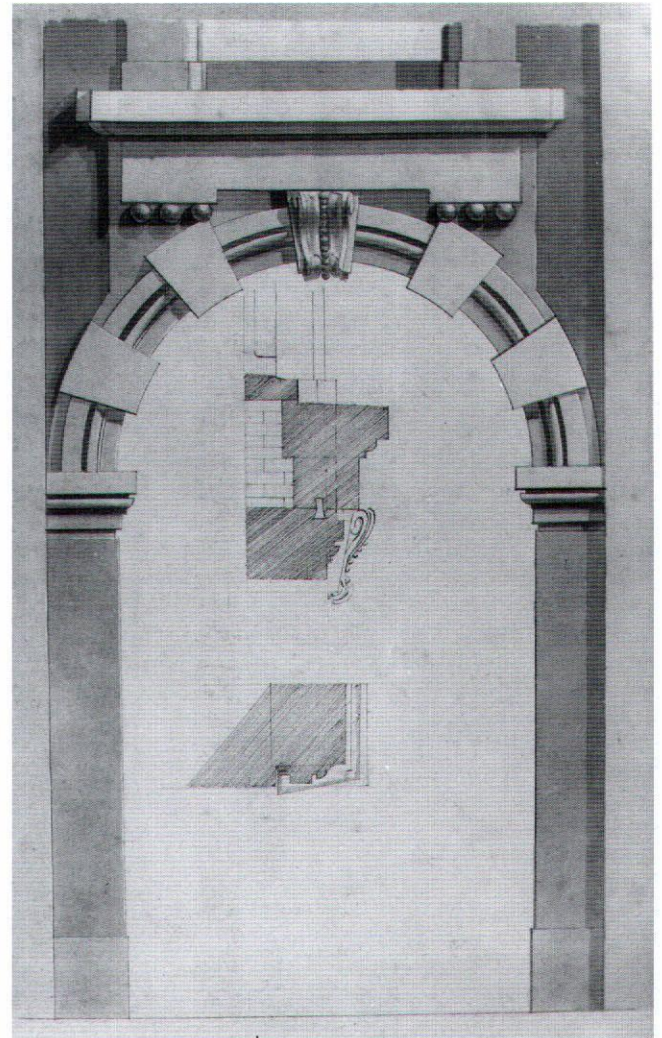
Na de voltooiing van het Lands Magazijn kreeg Giudici op 16 mei 1786 de titel "Architect en Inspecteur Generaal van Gebouwen, Lootsen, Huizingen enz." van de Admiraliteit. Daaronder vielen ook de gebouwen in Zeeland. Giudici moest alle tekeningen en bestekken maken en het opzicht houden, tenzij men "bijzonder opzicht" nodig oordeelde. Ieder voorjaar zou hij zo vroeg mogelijk "visitatie doen van 's Lands

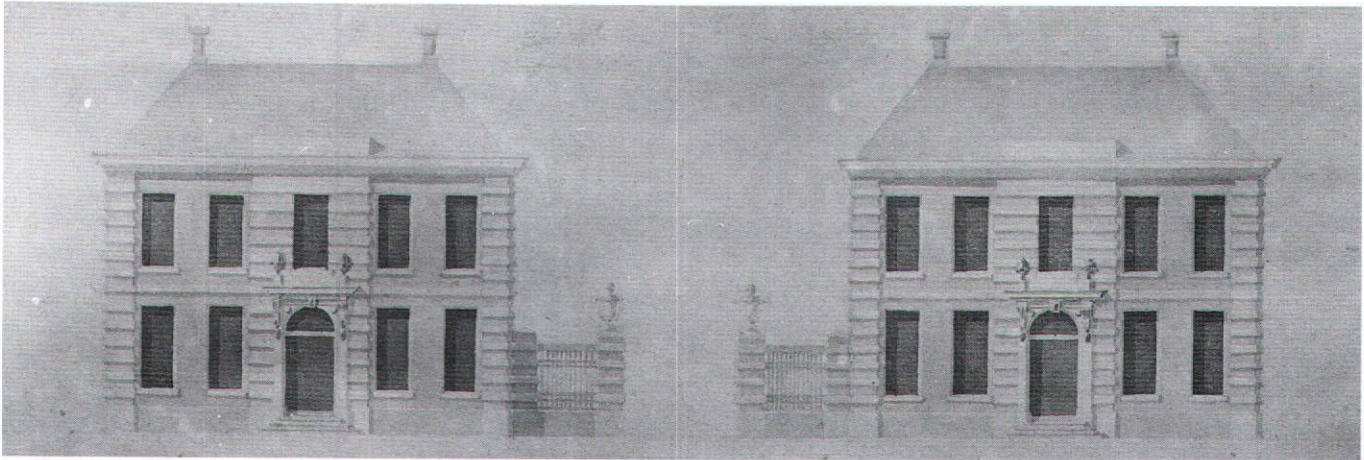
Afb. 18. Rotterdam, Admiraliteitsgebouw, hoek Nieuwe Haven en Oostplein, de ingang aan de Nieuwe Haven (1778)

Afb. 19. Rotterdam, Admiraliteitsgebouw: voorgevel aan het Oostplein (1782), gesigneerd J. Giudici (GAR)

Afb. 20. Rotterdam, Admiraliteitsgebouw, details steenwerk ingang door J. Giudici (GAR)

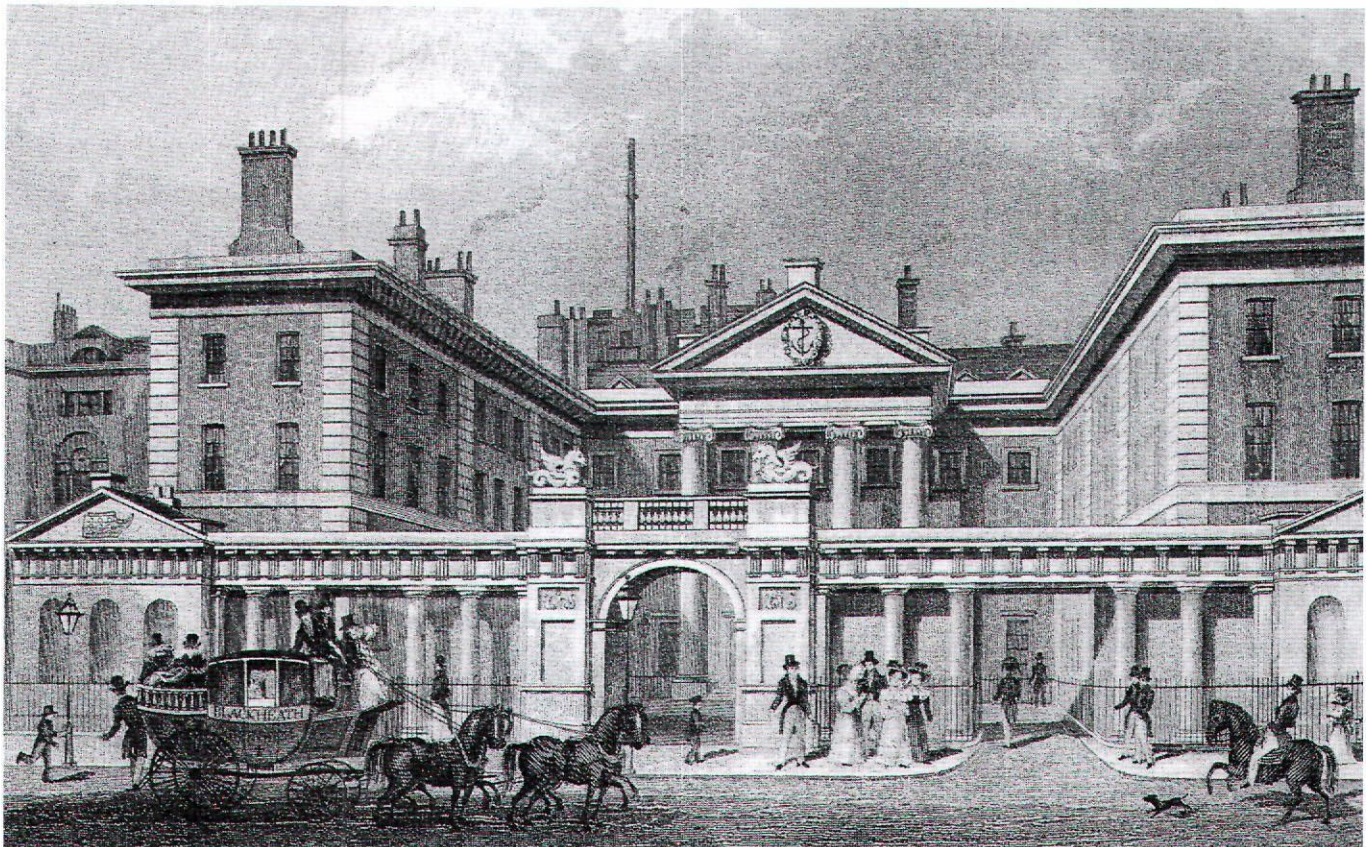

Afb. 21. Schiedam, Hoogstraat, Sint-Jacobsgasthuis. Voorgevel ontwerp met dwarsvleugels aan de straat (GAS)

gebouwen, lootsen en huizingen te Rotterdam, in 's Hage, te Helvoetsluijs, in 't Spui, de Kille en te Dordrecht", een specificatie geven van de kosten en de nodige tekeningen en bestekken maken. Behalve een vergoeding voor de reiskosten zou hij f 4 per dag ontvangen.

Te Rotterdam bezat de Admiraliteit behalve dit hier boven reeds besproken complex ook nog een scheepswerf aan de

Maas, ten oosten van de stad. Daar werd in 1785 een 'Nieuw Gebouw' gesticht dat zich in de volle lengte van ongeveer 120 meter met 39 vensterassen langs de rivier uitstrekte.²⁵ Het telde drie bouwlagen, en was verdeeld in vijf gedeelten. Zowel het middelgedeelte als de paviljoens aan de uiteinden hadden zeven vensterassen. De verbindende vleugels telden negen vensters. In de gevels waren geen pakhuisvensters doch

Afb. 22. Gebouw Admiraliteit te Londen van soortgelijke opzet als het St. Jacobsgasthuis (19de-eeuwse prent)

Afb. 23. Schiedam Korenbeurs (1785-1790), gevels met twee orden. Huidige toestand (foto D.J. de Vries 2008)

gewone ramen toegepast. Aan de noordzijde, waar de scheepswerven lagen, rees vanaf de gootlijst een houten torentje op, met een wijzerplaat en slagklok. Aan de Maaszijde was er een laag houten sierstuk over de volle breedte van dit middendeel.

Op 16 oktober in 1788, toen dit gebouw voltooid was, kreeg Giudici verlof om gedurende de winter naar Italië te gaan. Om dit mogelijk te maken werd het werk aan het grote magazijn te Hellevoetsluis een jaar uitgesteld.

Giudici was inmiddels een specialist in magazijnen en pakhuizen geworden. In 1792 werd hij betrokken bij de herbouw van een groot afgebrand pakhuis aan de zuidoostzijde van de Nieuwe Haven, tegenover het Lands Magazijn.

Giudici's ontwerpen in Schiedam (1782-1792)

Te Schiedam waren leden van de familie Van Bol'Es generaties lang stadsbouwmeester. Voor belangrijke werken werden betere ontwerpers van buiten aangetrokken. In 1758 gaf de steenhouwer Bolina uit Delft de voorgevel van het nieuwe Leprooshuis te Schiedam een imposant uiterlijk. In 1783 werd Giudici gevraagd een ontwerp te leveren voor de vernieuwing van het middeleeuwse Sint-Jacobsgasthuis aan de Hoogstraat.²⁶ Rutger van Bol'Es, had reeds plannen gemaakt, maar had het oude complex verkeerd gemeten, zodat er per-

celen moesten worden bijgekocht. Bovendien vond het bestuur dat hij 'monsters van gebouwen' maakte. Giudici was bereid een beter plan te leveren, maar kon geen toezicht houden op het werk.

Inplaats van de kleine, middeleeuwse kapel aan de Hoogstraat wenste men in het nieuwe complex een tweede kerkgebouw voor de Schiedamse gemeente op te nemen. Dat werd aan de achterzijde van het terrein gelegd. Aan de linkerzijde sloot daar de vleugel voor de vrouwen op aan en rechts die voor de mannen. Deze vleugels liepen op de Hoogstraat toe en eindigden in een dwars voorstuk met een gewone huisgevel (afb. 21). Het linker dwarsstuk bevatte de woning van de huisvader en de regentenkamer. De dwarsvleugel aan de rechterzijde was een verlengstuk van de mannenvleugel. De nieuwe kerk ging aan het voorplein schuil achter een open zuilenportiek, een der vroegste in Holland (zie achteromslag). De pijlers van het ingangshek en het torentje op het kerkdak hebben een robuuste vormgeving. Opmerkelijk zijn de natuursteenbanden die de verdiepingen scheidten. Zij gaan slechts enkele centimeters diep in het muurwerk, verzwakken dit en compliceerden de uitvoering. Zij werden vooral in Engeland veel toegepast. Het Sint Jacobsgasthuis lijkt sterk op het gebouw van de Admiraliteit te Londen dat in 1723 door Thomas Ripley werd gebouwd en dat zo weinig aantrekkelijk was dat men er door Adam een natuurstenen zuilenscherm voor liet plaatsen (afb.

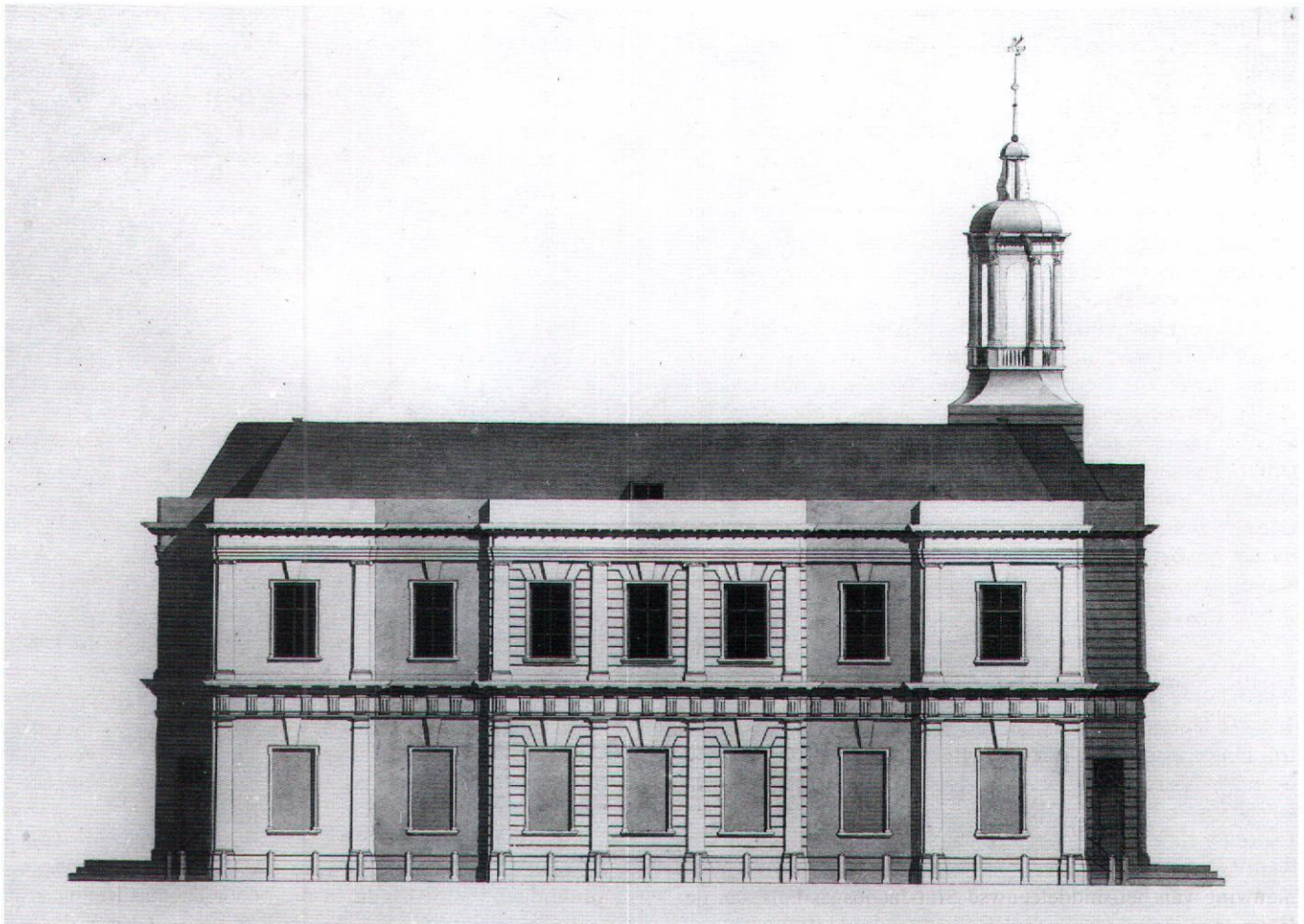
22).²⁷ Dat was uiteraard heel wat grootser dan de niet onaardige afsluiting aan de voorzijde te Schiedam.

Een tweede project te Schiedam, dat door de bloei van de branderijen urgent werd, was de bouw van een Korenbeurs (afb. 23).²⁸ In 1782 loofde de nieuwe Oeconomische Burgermaatschappij “bij een publiccq Programma”, een premie uit voor “het beste plan of teekening tot stigting van een nieuwe koopmans Beurs”. De winnaar bleek de stadsarchitect Rutger van Bol’Es, maar ook Gunckel had een goed plan ingediend. Eerst op 15 november 1785 sprak men opnieuw over deze zaak. Zowel de stadsarchitect als Gunckel hadden plannen ingediend “en daar onder eenen van den architect Judice te Rotterdam, welke aanleiding had gegeven denselven hier te ontbieden”. Giudici achtte ook hier de plaats te klein en raadde aan het gebouw een kwartslag te draaien en met het “Frontispice of voorgevel ... te doen stellen regtstreeks over de brug van de nieuwe Sluis”. Daartoe kocht men, op zijn advies, nog drie huizen aan.

Op 14 februari 1786 meldde de bouwcommissie dat het ontwerp van Gunckel had afgedaan omdat het voor de oude bouwplaats was gemaakt en dat het nieuwe plan van Giudici

te kostbaar was door zijn grote “uitgestrektheid”. Zij verzochten de stadsarchitect uit de verschillende plannen en tekeningen, “mits in het oog houdende en volgende den bouworder daar bij geobserveerd, eene nadere tekening te formeren”. Men wenste een gebouw van 76½ bij 98 voet dat 600 personen zou kunnen bevatten en f 80.000 mocht kosten. Giudici had men bij de inkorting van zijn plan niet meer nodig, de stadsarchitect die het aan ervaring met klassieke orden ontbrak was er in een week mee klaar. Het enige wat hij kan hebben gedaan was het plan in de lengte met een venster in te korten. Daarmee achtte men Giudici’s plan vervallen en werd het niet betaald.

Een zorgvuldige tekening toont de zijgevel van dit vermoedelijk ingekorte ontwerp (afb. 24). Die is gesigeneerd door een onbekende J. Ritman, mogelijk degene die deze versie uittekende, of later als studie kopieerde. Het middendeel van de zijgevel is op deze tekening nog geheel met natuursteen bekleed en de dakrand gaat schuil achter een opzetstuk. Opvallend zijn de forse, naar voren springende strekken boven de vensters van genoemde middenpartijen. Bij de uitvoering werd er nog verder bezuinigd waardoor deze midden-

Afb. 24. Schiedam Korenbeurs. Zijgevel gesigeneerd J. Ritman. Vijf geveldelen met doorlopend dak (GAS)

partijen, behalve die van de voorgevel, werden uitgevoerd in baksteen.

Op het natuursteenwerk dat ook hier als eerste werd aanbesteed tekende de weduwe Jan Baptist Dielewaard op 18 juli 1786 in voor f 16.700. Daarmee lag het bouwplan vast. Op 3 november 1786 werd het metselwerk voor f 33.333 aangenomen door Arend van den Berg en het timmerwerk voor f 20.698 door Jan Lindeman en Jacobus Crabbé. Met dat laatste was ook de huidige dakvorm bepaald. In 1792 was het gebouw voltooid.²⁹

De Schiedamse beurs was een bewerking van het project van de Rotterdamse Beurs, dat door inkrimping won (afb. 1). Van de voorvleugel werd het middenpaviljoen met koepeldak, toren en blindnissen overgenomen, maar de hoektorens smolten hier samen met de tussenstukken tot rustige zijvleugels. Het ook hier door een koepeltoren bekroonde middenpaviljoen bond de compositie samen. De middenpartij van de voorgevel toont Giudici's voorkeur voor driekwart ronde muurzuilen, die ook hier bij de hoeken verdubbeld waren. Het muurwerk liep hier achter de kolommen door en eindigde met een eigen hoek. Het uitspringende middendeel heeft ook weer kale zijkanten, waardoor de architectuur werd onderbroken.

Giudici's architectenpraktijk

Giudici was een vreemdeling in het Hollandse bouwvak. Zijn artistieke bagage was niet meegebracht uit zijn vaderland, noch onderweg opgedaan, maar werd hier verworven. Het sloot aan bij belangrijke gebouwen in zijn omgeving, of ze nu Nederlands, Frans of Engels waren. Een Nederlands gebouw als de Beurs te Rotterdam verkleinde en verbeterde hij te Schiedam, uitgesproken Franse ideeën kwamen in zijn werk alleen voor bij de Rotterdamse Sint-Rosaliakerk. Die kan het kerkbestuur echter ook te Gouda hebben opgedaan.

Mede door Elgin zullen de Londense voorbeelden de overhand hebben gehad, zoals het kantoor van de Engelse Admiraliteit en het Somersethouse. Daarnaast zijn er ook andere, veel in Engeland gebruikte elementen, in zijn werk te ontdekken: open zuilenportieken, muurbanden tussen verdiepingen, terugliggende ingangen, grillige torenbekroningen met een naaldspits, forse strekken boven de vensters, en schuiframen met drie ruiten in de breedte. Zie voor de relatie tussen G.F. Blondel en William Chambers, architect van het Somersethouse, ook de voorgaande bijdrage van Th. von der Dunk. Ook Petrus Camper bezocht Engeland in het midden van de 18de eeuw en kan als contactpersoon gefungeerd hebben. Kortom Giudici sluit meer aan bij Engeland dan bij Frankrijk. Nederland blonk niet uit in grote projecten en Giudici is een der weinigen, die enkele op zijn naam heeft staan. Veel van zijn ontwerpen werden niet gebouwd en het wel uitgevoerde werk ging grotendeels verloren. De gebouwen voor de Admiraliteit verdwenen vroeg, behalve de Marinierskazerne te Rotterdam, en die overleefde de oorlog niet. Zijn buitenhuizen rondom Rotterdam werden weggevaagd door stadsuitbreidingen, zijn werk in de binnenstad verbrandde in 1940. Twee grote bouwwerken te Schiedam en de kerk van Zoetermeer vormen de kern van zijn nalatenschap.

Te Schiedam is ook het grootse huis van de brander en burgemeester Cornelis Nolet, Lange Haven 65 van omstreeks 1805 een laat voorbeeld van zijn werk. Bij uitzondering bleven hier ook de interieurs bewaard.³⁰ De middenpartij van deze gevel is de deuromlijsting vrijwel identiek met die van het burgermeestershuis aan de Gelderse Kade te Rotterdam uit 1767. Mogelijk heeft Giudici daar als jong tekenaar aan meegewerkt. In elk geval was deze vorm in de bijna veertig jaar die er tussen deze gevels lagen nog niets veranderd.

Het tempo van verandering lag bij de decoratieve zijde van de architectuur, vooral bij de interieurs, hoger dan bij de gevels. Uit Frankrijk kwam een stroom van studie-ontwerpen voor kamerwanden op de markt. In de monumentale sector bestond voor dergelijk gevelmateriaal minder belangstelling. Grote gevels werden er te weinig gebouwd en aan gewone gevels was te weinig eer te behalen.

Met de vierde Engelse oorlog (1780-1784) zette een daling van de welvaart in en met de Franse bezetting (1795) kwam de economie tot stilstand. Te Rotterdam ontwierp Giudici alleen nog de bescheiden Comedie in de Bierstraat (1804). Slechts de buskruitrampe, die in 1807 een deel van Leiden wegvaagde, bracht nog enige hoop op groot werk. Maar alleen het subtiele interieur van de Sint-Lodewijkskerk kwam tot stand. De levensjaren van de Amsterdamse stadsarchitect Van der Hart en zijn Rotterdamse tegenhanger Giudici liepen gelijk op, van 1746/7 tot 1819/20. Hun herkomst, loopbaan en positie was zo verschillend als in het bouwvak maar mogelijk was, maar het laatste deel daarvan was een vreugdeloos getob met kleine zaken en enkele papieren illusies rond de persoon van Lodewijk-Napoleon.

Noten

- 1 K. de Gast, 'Bouw nieuw Beurs gebouw lijdensweg', *Stichting Historische Publicaties Roterodamum*, 116(1998), 62; M.W. Mooij, 'De Blaak te Rotterdam: een reconstructie van een verdwenen stadsbeeld', *Stichting Historische Publicaties Roterodamum* 135(2000), 28.
- 2 G. Medema, 'Pronken op de ongunstigste locatie van de stad: de Delfse poort te Rotterdam', in: *Bulletin KNOB* 105(2006), 167.
- 3 M. Meeuwes, *De Wijnhavenpanden: geschiedenis van de bouw, sloop, herbouw, bewoning en het gebruik van acht bijzondere panden in het centrum van Rotterdam en hun directe omgeving*, Rotterdam 1994, 99, 109, 111. Elgin huwde in 1755 met Francina Aalmis, de dochter van een bekende tegelbakker. Zij kregen één zoon, Joan Elgin. Hier zijn veel gegevens over Elgin bijeengebracht.
- 4 G. Overeem, 'De gesloten steen', in: W. Dubbelaar (red.), *Utrecht in steen*, Utrecht 2007, 11.
- 5 F.H. Schmidt, *Pieter de Swart, Architect van de Achttiende Eeuw*, Zwolle/Zeist 1999, 185, 190, 197.
- 6 E. Wiersum, 'De architect Jan Giudici 1746-1819', *Rotterdamsch Jaarboekje* 1934, 29-41; J. Verheul Dzn., *De architect Jan Giudici 1746-1819*, Rotterdam 1938. In een brief van 16 maart 1960 maakte de Rijksarchivaris A. van der Poest Clement mij er op attent dat in de stukken uit het Admiraliteitsarchief steeds sprake is van Giudici.

- Hier is de thans gebruikelijke spelling aangehouden.
- ⁷ HIN III (1997), 138, 139.
- ⁸ Gevel van huis van de Azijnmakerij De Eendracht, met jonger bij-schrift: Gedeelte der Gebouwen op de Schiekade gebouwd door de Heer Van der Beek en bewoond door den Heer Minderop. Behoort tot reeks tekeningen op naam van Guidici in *Rotterodamum Illustratum* 1874, (III) 75 No 1202,1208,1214. Dit bedrijf was in 1737 gesticht. Afbeelding huis en bijgebouwen uit 1803 in: H.C. Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam*, II, Rotterdam 1940, 321.
- ⁹ R. Meischke, 'Achtttiende-eeuws Klassicisme: twee bouwkundige prijsvragen', in: *Het Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 1959, 218, 235. Bekroond: J. Otten Husly; J. van Noort en J. Berkman; J.E. de Witte; Anonym; J.Giudici.
- ¹⁰ *Roterodamvm Illustratvm*, III(1874), 74 No 1210. "Gevel van het huis, gebouwd voor den Heer Elgin, aan de Boompjes bij de Draai-steeg, nu bewoond door den Heer A.T. van Casteel". Bouwkundige tekening in O.L.inkt van J. Giudici' (31 x 48,5 cm). Meeuwes 1994, 122.
- ¹¹ Meeuwes 1994, 107 (afb. 61).
- ¹² H. van de Schoor, 'Bedrijfspanen van post, telegrafie en telefonie in Nederland 1850-1950, een typologisch onderzoek'. Dissertatie Universiteit Leiden (1999), 580.
- ¹³ Schmidt 1999, 238-240; W. Denslagen c.s., *Gouda* [De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst], Zwolle/Zeist 2001, 328.
- ¹⁴ Pr. Dalmatius van Heel, *De Sint Rosaliakerk in de Leeuwenstraat te Rotterdam*, 1940, 27.
- ¹⁵ *Roterodamvm Illustratvm* III(1874), no's 1202 en 1203. "Eerste ontworpen Schetsteekening voor de Brouwerij de Twee Leeuwen en tekening na voltooiing in 1784". In 1833 werd de brouwerij opgeheven en het gebouw tot kantoren of magazijnen verbouwd.
- ¹⁶ Th. H. von der Dunk, "De bouwkunst in Zeeland in de tweede helft van de achttiende eeuw", in: *Archief Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* 1998, 116; Idem, 'De Stichting van het Fort en de Kerk van Bath', *Historisch Jaarboek voor Zuid- en Noord-Beveland* 24(1998), 50.
- ¹⁷ *Roterodamvm Illustratvm* III(1874), Nos 944-947, vier bladen met plattegronden en gevels.
- ¹⁸ Thomas H. Shepherd, *London and its Environs in the Nineteenth Century Illustrated by a series of views*, London 1829,136. John Summerson, *Architecture in Britain 1530-1830*, London 1953 (herdruk 1970),420. Idem, *Georgian London*, London 1947 (reprint 1988),115. James Stevens Curl, *Georgian Architecture*, 2002,98,99.
- ¹⁹ Schmidt 1999, 228 afb.229.
- ²⁰ Admiraliteitsarchief (ARA). Brief Rijksarchivaris A. van der Poest Clement van 16 maart 1960.
- ²¹ *Roterodamvm Illustratvm* III(1874), 48 no. 1100.
- ²² Ibidem, (zie noot 21) Resolutie 9-1-1787, no 8.
- ²³ *Roterodamvm Illustratvm* III(1874),49, no's 1105-1110.
- ²⁴ Dana Arnold Ed., *The Georgian Villa*, Glouchester 1998; Sally Jeffery, 'An Early Disciple of Inigo Jones', 35 fig.41 (Herriard House).
- ²⁵ Th.H. von der Dunk, *Een Hollandse Heiligdom*, (2007), afb.11.
- ²⁶ R. Meischke, 'Het Sint Jacobsghuis te Schiedam', *Bulletin KNOB*, (1960), 21. J.M.M. Jansen, 'Zevenhonderd jaar Sint Jacobsghuis te Schiedam', (1982).
- ²⁷ Th. Shepherd, *London in the Nineteenth Century*, 1829, (Herdruk 1983), 51; J. Summerson, *Architecture in Britain 1530-1830*, (1970 paperback), 361; J.S Curl, *Georgian Architecture*, (2002), 192 plate 197.
- ²⁸ A. van der Poest Clement, 'De bouw van de Beurs' (1948), herdrukt in: *Uit het verleden van Schiedam*, (1985), 16; Th.H. von der Dunk, 'De bouw van de Beurs in Schiedam', in: *Scyedam XXIV*, (1988), 84; Idem, *Een Hollands heiligdom*, (2007), De Beurs van Schiedam,26.
- ²⁹ Th. H. von der Dunk, o.c. n.16, 84.
- ³⁰ J.C. Overvoorde, Het nieuwe Kantongerecht te Schiedam, *Bulletin KNOB*, 1908), 91, 190. De deurpartij lijkt sterk op die van het Rotterdamse burgemeesters huis uit 1767 aan de Geldersekaade. (zie noot 8).

PUBLICATIES

P. Tångeberg, **Retabel und Altarschreine des 14. Jahrhunderts. Schwedische Altarausstattungen in ihrem europäischen Kontext.** Kungl. Vitterhets och Antikvitets Akademien Stockholm 2005, 295 pp., meer dan 300 foto's in zw/w en 28 in kleur, ca. 100 tekeningen, prijs ca. € 59,00, ISBN 91-7402-346-2

Van de duizenden altaarretabels die ooit het interieur van onze middeleeuwse kerken bepaalden, heeft slechts een fractie de overgang naar het calvinisme overleefd. Slechts zeer sporadisch kunnen we nog een stuk in een kerk aantreffen, onder meer in de Utrechtse Domkerk (sterk beschadigd) en de dorpskerk van Zeddum: iets vaker komen we altaarstukken tegen in musea, bijvoorbeeld in het Museum Catharijneconvent in Utrecht en het Rijksmuseum in Amsterdam. In sommige kerken stellen sporen in het gebouw, zoals muurschilderingen en aftekeningen op wanden en pilaren, ons in staat om iets van de oorspronkelijke altaardecoratie te reconstrueren. In de St. Joriskerk in Amersfoort betreft dat drie wandnissen in de oostwand van de noordbeuk, op de wijze van een in de wand verzonken altaarretabel, en in de St. Maartenskerk in Zaltbommel gaat het om pijlerschilderingen die een achtergrond vormden voor de beelden en retabels die behoorden bij de vele zijaltaren in het schip. In sommige kerken in het nabije buitenland, waaronder Zoutleeuw (St. Leonardus) in België en Kalkar (St. Nikolai) en Xanten (St. Viktor) aan de Duitse Nederrijn, is veel meer van de inrichting bewaard gebleven. Deze en andere kerken bieden daarmee nog altijd een goede indruk van het kerkinterieur zoals dat er ook in Nederland aan de vooravond van de Beeldenstorm moet hebben uitgezien.

Met zijn in 2005 gepubliceerde studie over *Retabel und Altarschreine des 14. Jahrhunderts* heeft de Zweedse kunsthistoricus en restaurator Peter Tångeberg het Zweedse bestand aan retabels uit de veertiende eeuw voor het eerst voor een internationaal publiek ontsloten. De duitstalige monografie bevat een technische en kunsthistorische beschrijving van alle 44 stukken, vergezeld van vele foto's (in meerderheid in zw/w) en verhelderende tekeningen (onder meer van de hand van de auteur zelf). De onderlinge variatie van de Zweedse retabels is opmerkelijk. De meeste veertiende-eeuwse retabels zijn uitgevoerd als een lage opzet met een horizontale reeks figuren (Ardré, Lojsta). Sommige altaarstukken hebben de vorm van een kerkfaçade, compleet met flankerende torens van een hoogte tot maar liefst drie meter (Träkumla, Vallstena). Andere retabels zijn duidelijk gemodelleerd naar het voorbeeld van reliekschrijnen, die op hun beurt eveneens op architectonische voorbeelden geënt waren (Ala, Skattung). Weer andere retabels zijn uitgevoerd als driedimensionale kasten met figuren in compartimenten (Tofta). Opvallend is dat alle genoemde kasten geen vleugels bezitten en die ook nooit hebben gehad; daarmee betreft het hier vrijwel de enige bewaarde retabels ten noorden van de Alpen uit de tijd vóór de opkomst van het vleugelretabel. Andere kunnen worden gerekend tot de oudste overgeleverde vleugelretabels in heel Europa (Anga, Endre, Gammelgarn). De retabels kunnen geheel zijn beschilderd of geheel gebeeldhouwd, maar ook komen combinaties van schilderkunst en beeldhouwkunst – zowel volronde plastiek als reliëfs – voor.

Het belang van deze studie gaat verder dan de ontsluiting van een hoeveelheid tot nog toe vrijwel onbekend materiaal; het overstijgt Zweden en zelfs Scandinavië door het nadrukkelijk Europese perspectief dat in het boek wordt gehanteerd. Op p. 24 ontkent Tånge-

berg dat de retabels zouden behoren tot een specifiek Gotlands (of zelfs maar Zweeds) type. Hij laat overtuigend zien dat de stukken naar hun stijl en compositie sterke invloeden vertonen uit streken waarmee het eiland Gotland – spil in het Hanzenetwerk – intensieve contacten onderhield: met name Westfalen, de Nederlanden, Noord-Duitsland en Engeland. In elk van de genoemde gebieden is er van de veertiende-eeuwse altaaruitrusting slechts zeer weinig bewaard gebleven. Beschikken we in Duitsland nog over enkele belangrijke stukken uit enkele van de meest vooraanstaande kerken, in de Nederlanden en Engeland is er alleen in het beste geval slechts sprake van fragmenten. In deze verhoudingen is de grootste waarde van het boek gelegen: doordat de Gotlandse retabels hun verdwenen inspiratiebronnen weerspiegelen, verschaffen ze inzicht in vormen, stijlen en structuren in de veertiende eeuwse retabelkunst van geheel Noordwest-Europa.

Het is te betreuren dat Tångeberg, die zelfs de samenhang met de Italiaanse retabelkunst ter sprake brengt, het rijke Catalaanse materiaal buiten beschouwing heeft gelaten; in het noordoosten van Spanje en het aangrenzende deel van Frankrijk zijn uit de periode 1325-1430 meer dan zestig gebeeldhouwde retabels geheel of grotendeels bewaard gebleven, en datzelfde geldt in nog sterkere mate voor beschilderde retabels. De inspiratie van de Catalaanse kunstenaars, die aanvankelijk vooral in Italië was gelegen, verschoof in de loop van de veertiende eeuw naar noordelijker streken, waaronder Midden-Frankrijk en het Rijnland. Met het doordringen van de Internationale Gotiek ging Catalonië deel uitmaken van een veel omvangrijker en nadrukkelijk Europees kunstlandschap. Enkele kenmerken van de Gotlandse retabels, waaronder de flankerende torens, vinden we ook terug in de Catalaanse retabeltraditie. Door hun zeldzaamheid elders in Europa vormen deze vroege Catalaanse retabels (vooral de gebeeldhouwde) ondanks de grote geografische afstand belangrijk vergelijkingsmateriaal voor de Zweedse altaarstukken.

Tångeberg heeft zich in zijn boek beperkt tot de studie van houten altaarstukken, wat verklaarbaar is vanuit zijn Scandinavische perspectief. Toch zijn de weinige bewaard gebleven vroege retabels in de gebieden waarmee de Gotlanders nauwe betrekkingen onderhielden juist in steen uitgevoerd. Dat geldt onder meer voor het genoemde paneelretabel in het Belgische Geel en enkele exemplaren in Noord-Frankrijk (hierbij valt in de eerste plaats te denken aan de zes altaarstukken uit de dertiende en veertiende eeuw in de abdijkerk van Saint-Denis bij Parijs). Jammer is dat ook de twee voor Engeland uiterst zeldzame stenen retabels van ca. 1400 in de kerken van Bampton en Somerton (Oxfordshire) niet in de analyse zijn betrokken. Zeker het eerstgenoemde stuk vertoont een onmiskenbare verwantschap met de Zweedse 'Reliquienschreinhähnliche' altaarstukken uit Skattung en Tofta. Verder is op te merken dat de lezer het helaas moet stellen zonder register, en dat het gebruik van de term 'Belgisch' in de context van de middeleeuwse kunst enigszins merkwaardig overkomt.

Ondanks deze geringe bezwaren heeft Tångeberg een zeer belangwekkende studie bezorgd die niet alleen de uitzonderlijke Zweedse rijkdom aan vroege altaarretabels voor een internationaal publiek ontsluit, maar ook inzicht geeft in al het veertiende-eeuwse materiaal dat elders verloren is gegaan. Dit betekent dat, terwijl men voor een indruk van het vijftiende-eeuwse kerkinterieur in ons land kan volstaan met een dagtocht naar Vlaams-Brabant of langs de Duitse Nederrijn, men voor een beeld van de daaraanvoorafgaande fase een reis moet ondernemen naar de kerken van het Zweedse Gotland.

Justin E.A. Kroesen

C. Boschma-Aarnoudse, **Edam, behouden stad. Houten en stenen huizen 1500-1800**. Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2007. ISBN 978 90 5345 330 8, 327 p., € 39,95.

Kleine steden zijn voor hun geschiedschrijving vaak afhankelijk van individuen, die niet alleen geïnteresseerd zijn in de geschiedenis van hun woonplaats, maar ook nog eens bereid zijn daarover te schrijven. Corrie Boschma-Aarnoudse is zo iemand. *Edam, behouden stad* is ontstaan vanuit de persoonlijke band die zij in meer dan veertig jaar met de stad Edam heeft opgebouwd. In 1964 begon dit met de restauratie van haar eigen huis. Haar man Klaas restaureerde in de decennia die volgden meer dan dertig Edamse huizen en de hierbij verzamelde gegevens zijn dankbaar gebruikt bij de totstandkoming van *Edam, behouden stad*. Vaak leidt dit soort persoonlijke betrekkingen met het onderwerp tot moeizaam proza, maar dat is in *Edam, behouden stad* allerminst het geval. Het is een knap boek, goed en inzichtelijk geschreven, met een schat aan informatie, die goed gedoseerd en in leesbaar Nederlands wordt gepresenteerd.

Na een informatieve inleiding volgen hoofdstukken waarin de oorsprong en ontwikkeling van het stadsgebied worden behandeld, de handel, het bouwbedrijf, vestingwerken, kerken, geestelijke instellingen en molens. Maar het zwaartepunt ligt bij de huizen van de stad. De houtbouwtraditie bleef lang overheersen en de huizen waren uitermate eenvoudig. De verstening kwam in Edam pas laat op gang. Dit is toe te schrijven aan de slappe veengrond. Nog in de zeventiende eeuw wordt in de bronnen soms expliciet van stenen woningen gesproken, wat erop duidt dat hout nog steeds het gangbare bouw materiaal vormde en steen de uitzondering was. De vroegste verstening lijkt op het Spui te hebben plaatsgevonden, waar de meest kapitaalkrachtige inwoners gevestigd waren. Een grote brand in april 1587, waarbij twintig huizen verloren gingen, stimuleerde het bouwen in steen.

De hoofdstukken over de huizen bevatten allemaal een aantal case studies. De bouwgeschiedenis van de panden wordt uit de doeken gedaan, in een aantal gevallen gecombineerd met dendrochronologisch onderzoek. Deze bouwhistorische analyses worden vervolgens in verband gebracht met de bewoningsgeschiedenis van de huizen, waarvoor een grote hoeveelheid gegevens uit de archieven is opgediept. Vrijwel alle aspecten van de Edamse huizen komen zodoende aan bod. De huizen van de stad bleven lang zonder verdiepingen. Pas rond 1600 ging een aantal huizen de hoogte in. De economische opbloei in het eerste kwart van de zeventiende eeuw waren belangrijker voor de ontwikkeling van de huizen dan de keuren van het stadsbestuur. Mensen hadden geld en bouwden daarom grotere stenen huizen. In de achttiende eeuw had Edam te kampen met een sterke bevolkingsafname. Het verval zette in en ging door in de negentiende en een groot deel van de twintigste eeuw.

Het boek wordt afgesloten met een bespiegeling over de waardering en lotgevallen van het stadsbeeld. Reizigers en kunstenaars die Edam bezochten, maar ook de sloop en het verval komen aan de orde. In 1837 organiseerden acht notabelen een soort particulier stadsherstel, overigens wel met een commercieel doel. De ontwikkeling van de monumentenzorg in Nederland vond ook in Edam haar weerslag.

Een van de verdiensten van het boek is, dat hier systematisch is gekeken naar constructie, typologie en materiaalgebruik van de huizen, en dit in samenhang met ontwikkeling, bloei en verval van de stad. Wars van theorievorming laat de auteur het materiaal – bouwhistorisch, archivalisch of anderszins – voor zich spreken. Daarbij wordt wel gekeken naar de ontwikkelingen in andere Hollandse steden, om de huizen van Edam in breder perspectief te plaatsen. Enkele kleine

fouten (Magdeburg ligt niet in Westfalen, zoals op pagina 45 te lezen staat) of inconsequenties (de kapconstructie van Spui 8-9 heeft géén gestapelde gebinten, zoals op p. 95 staat) komen sporadisch voor. Jammer is dat de computertekeningen van de huizen soms wat klinisch overkomen en dat deze niet op één schaal zijn afgedrukt. Maar dit neemt niet weg dat het boek keurig verzorgd is, met prachtige foto's, tekeningen en archiefmateriaal. Achterin het boek zijn bovendien een lijst met panden, huisnamen, een verklarende woordenlijst en een register opgenomen.

Voor de stad Edam is de verschijning van dit boek een gebeurtenis van de eerste orde en elke Edammer zou dit boek in de kast moeten hebben. Maar ook voor het Nederlandse huizenonderzoek betekent het dat er weer een stad op gedetailleerde wijze is onderzocht, wat voor het inzicht in de ontwikkeling en verspreiding van bouwhistorische fenomenen van groot belang is. Het boek maakt duidelijk hoe weinig er eigenlijk over bekend is. Edam is nu geen onbekend terrein meer. Maar hoe zit het met de huizen van Volendam, Hoorn, Enkhuizen, Alkmaar of Haarlem?

Als er één ding duidelijk wordt uit het boek, dan is het hoe de identiteit van een stad een directe afspiegeling vormt van de geschiedenis, door middel van de historische gebouwde omgeving. Slechts twee elementen ontsieren het boek werkelijk. Het grijze tekstblok op de pagina's 272-273 is een reclamepraatje van een van de hoofdsponsors van het boek, voor nog te ontwikkelen woningen op het Korsnasterrein. Sponsoring is vrijwel altijd noodzakelijk voor de realisering van boeken als *Edam, behouden stad*, maar het valt te betreuren wanneer sponsors zich zo nadrukkelijk met de inhoud van een boek bemoeien. Het andere element is een direct op dit stuk volgend artikel over het huis Spuistraat 31, geschreven door de bewoner ervan, de archeoloog H.A. Heidinga. Het valt te begrijpen dat hij trots is op zijn eigen huis, mogelijk het oudste nog overeind staande huis van Edam. Hij had zichzelf en de lezer een groter plezier gedaan door zijn stuk als zelfstandig artikel in een tijdschrift te publiceren. Nu komt het als mosterd na de maaltijd in het voor het overige alle lof verdienende boek van Boschma-Aarnoudse.

Gabri van Tussenbroek

Elske Gerritsen, **Zeventiende-eeuwse Architectuurtekeningen. De tekening in de ontwerp- en bouwpraktijk in de Nederlandse Republiek**, in de reeks 'Cultuurhistorische Studies', Zwolle, Waanders Uitgevers, in samenwerking met de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, 2006, 287 p., 106 illustraties in kleur en zwart/wit, ISBN 90-400-9117-X, € 39,95

De vaak gestelde vraag wanneer het woord 'architect' in Nederland in gebruik kwam als benaming voor een beroep, is definitief beantwoord in het boek *Zeventiende-eeuwse Architectuurtekeningen* door Elske Gerritsen. De auteur heeft haar promotieonderzoek (2004, OSK Utrecht) verwerkt tot een kloekke uitgave waarin onder andere beschreven wordt hoe diverse beroepsgroepen (de steenhouders en de nieuwkomers: de schilders) in de zeventiende eeuw met elkaar ruzie maakten over de vraag wie zich architect mocht noemen en wie niet. De belangen waren groot, want er werd in deze eeuw enorm veel gebouwd, dankzij de florerende economie. Men ging zelfs processen niet uit de weg!

De eerste studie in Nederland naar architectonische ontwerptekeningen is van de hand van Ruud Meischke, die in 1952 een baanbrekend artikel schreef: 'Het architectonisch ontwerp gedurende de late middeleeuwen en de zestiende eeuw'. Er is geen vervolg gekomen,

doch het onderhavige boek, dat zich beperkt tot de zeventiende eeuw, sluit in zekere zin aan op dit onderzoek door het centraal stellen van architectuurtekeningen. Het wil echter meer zijn: na een terugblik op de zestiende eeuw, worden in de volgende hoofdstukken eerst de diverse beroepsgroepen belicht die deelnamen aan het ontwerpen en de bouw, vervolgens wordt de functie van de tekeningen besproken en tenslotte de veranderingen in weergave op de zeventiende-eeuwse architectuurtekeningen.

De bouwtekeningen die uit de zeventiende eeuw in de Noordelijke Nederlanden zijn overgebleven, vormen slechts een deel van alle ontwerptekeningen. De auteur heeft veel presentatietekeningen met bijbehorende werktekeningen voor verschillende groepen opdrachtgevers in de archieven teruggevonden. Het gaat hierbij vaak om officiële stadsgebouwen, het stadhouderlijk hof of particulieren. Diverse tekeningen bestaan enkel uit een ontwerp, al of niet met varianten. Het is niet altijd te achterhalen geweest of de tekening behalve als ontwerpschets ook fungeerde als bestektekening. De auteur heeft niet alle archieven in Nederland onderzocht, maar zij heeft een keuze gemaakt en zich beperkt tot een aantal grote steden in het Westen, aangevuld met Maastricht en Leeuwarden. Ook heeft zij zich beperkt tot de zeventiende eeuw zonder duidelijke argumentatie. De afbeeldingen zijn afkomstig uit het tekeningen archief van de RACM (voormalige RDMZ) en uit diverse gemeente- en rijksarchieven, en de meeste zijn nooit eerder gepubliceerd.

Naar aanleiding van een aantal vragen die de auteur zichzelf heeft gesteld, heeft zij een aantal werkhypothesen geformuleerd. De eerste is dat een tekening als communicatiemiddel tijdens het bouwproces werd gebruikt, en de tweede dat deze ook leesbaar moest zijn zodat informatie op de juiste manier werd overgebracht. De derde hypothese is dat vooral architecten die een achtergrond als schilder hadden een belangrijke rol speelden in de optredende veranderingen in de manier van tekenen en weergeven. Het antwoord op de eerste twee vraagstellingen is eigenlijk evident en wordt niet diepgaand behandeld. De derde hypothese, dat voornamelijk schilders invloed hadden op de architectuurtekening wordt herzien en bijgesteld, omdat ook landmeters, wiskundigen en militaire architecten een grote invloed uitoefenden op dit aspect van deze tekeningen.

De auteur zet uiteen hoe in de eerste decennia van de zestiende eeuw ambachtslieden uit het traditionele bouwambacht ontwerptekeningen maakten, maar dat in het begin van de zeventiende eeuw beeldhouwers en later schilders en zelfs goudsmeden geleidelijk dit werk overnamen. De receptie van het woord architect van Marcus Vitruvius Pollo in: *Over bouwkunst* en die van zijn landgenoot Leon Battista Alberti in: *De Re Aedificatoria*, wordt afgezet tegen een aantal publicaties uit de zestiende eeuw. Jacques de Ville, Salomon de Bray en Willem Goeree sloten zich met hun ideeën over wat een architect moest beheersen (de tekensystematiek, kennis van rekenkunde, perspectief en wiskundig inzicht) aan bij deze schrijvers. In de Nederlandse Republiek dienden zij als het grote voorbeeld door het toepassen van de mathematische kennis die zij opgedaan hadden uit de vertaalde architectuurboeken. Het ontwerpen was weliswaar niet alleen aan deze schilder-architecten voorbehouden, maar in de 'hogere kringen' bestond er wel een duidelijke voorkeur voor deze groep ontwerpers, omdat zij kennis hadden van de praktijk en bovendien theoretisch onderlegd waren.

De functie van de tekening, bestaande uit een 'grondt' (plattegrond) en een 'opstand' (zijaanzicht), of een 'patroon' (geveltekening), later aangevuld met een 'profiel' (doorsnede), wordt belicht. De ontwerp-tekeningen waren niet synoniem met het bestek, waarnaar tenslotte gebouwd werd. In de praktijk van alledag maakten echter ook de timmerman of de metselaar ontwerpen, en aangezien zij het waren die

het uiteindelijke werk moesten uitvoeren, werden er vaak aanpassingen tijdens de bouw gemaakt. Het is interessant dat uit het bijgeschreven commentaar op bepaalde tekeningen bleek dat er controle van het werk plaats vond. Opmerkelijk is ook dat het in de zeventiende eeuw gebruikelijk werd om betaling voor een ontwerp te vragen, onafhankelijk van de uitvoering. Dit was een belangrijke stap in de waardering van de ontwerp-tekening. De conclusie van de auteur dat een tekening als communicatiemiddel tijdens het bouwproces werd gebruikt lijkt zo zeer voor de hand te liggen dat het niet nodig lijkt dit diverse malen te herhalen.

Het bezien van de tekening als 'artefact' gaf de auteur mogelijkheid allerlei tekeningen af te beelden die combinaties tonen van een plattegrond met opstand, of van een rechtstandige weergave met een perspectief daarnaast. In de loop van de zeventiende eeuw verdween de perspectief tekening en werd deze vervangen door de orthogonale projectie. Maten werden nu consequent vermeld, en er werden ontwerpen op schaal getekend. Maar er werden ook nog steeds 'borden' (mallen) op ware grootte vervaardigd die in detail aangaven hoe bijv. de bekroning van een pilaster er uit moest zien.

Een groep schilder-architecten (waaronder de eerder genoemde Salomon de Bray, maar ook Jacob van Campen, Pieter Post en Philips Vingboons) fungeerden bij deze ontwikkeling als voortrekkers. Er zijn in het boek veel fraai ingekleurde ontwerpen van hun hand afgebeeld, waarvan een aantal met de nieuwe 'gespleten' voorstelling: zowel de opstand als de doorsnede werden in één tekening getoond. De tekeningen werden gemaakt op papier met grafiet potlood, of met een trekpen; men gumde met een zakdoek of met brood. Ook gebruikten de ontwerpers de passer, liniaal en de rechthoek en werd er gewerkt met een assenstelsel. Geprefabriceerd 'ruitjespapier' bestond al in die tijd. Landmeters leverden een belangrijke bijdrage, door het maken van tekeningen voorzien van schaalbalken en dit werd in de zeventiende eeuw een vast onderdeel van een ontwerp. Er werden echter wel zeer uiteenlopende schaalverhoudingen toegepast, want roeden en voeten waren niet in het hele land gelijk. Wassing met kleur, zoals in de tekening van de landmeter Jan Pietersz. Dou, die het bezit van een rijke koopman aan het Rapenburg, Leiden in kaart bracht in 1602, werden pragmatisch en eenduidig toegepast: rood voor muurwerk, groen voor boomgaard en bleekveld, geel voor bestrating. Er is slechts een enkel voorbeeld gevonden van alle stadia van een ontwerp-tekening: van ruwe schets tot gedetailleerd eindontwerp. Deze waren afkomstig van de Nederlandse kunstenaar Tilman van Gameren die in Polen werkte. De conclusie van de auteur dat het ontwerpproces in de hele Nederlandse bouwpraktijk vergelijkbaar zal zijn geweest is daarmee niet overtuigend ondersteund.

De gehanteerde methode van onderzoek in het boek is vooral een beschrijvende, hetgeen samenhangt met het onderwerp, waardoor de onderzoeksvragen een zwakke indruk maken. Het boek is interessant door de grote hoeveelheid tekeningen en architectuurontwerpen, deels in zwart/wit, deels in kleur, die voor het eerst weer het licht zien. Het is boeiend te zien hoe het perspectief uit de tekeningen verdwijnt, de projectie orthogonaal en 'gespleten' wordt en ook maten en schalen hun intrede doen. Het lijkt logischer het extra hoofdstuk over het tekenonderwijs in de zeventiende eeuw, dat achteraf is toegevoegd, in de tekst in te voegen. Het geheel heeft een overzichtelijke lay-out, en goede literatuurlijst. Het laatste woord over architectuurtekeningen in Nederland is met dit boek nog niet gezegd, want er zijn nog veel mogelijkheden om met het huidige materiaal de diepte in te gaan, of in een nieuw boek een vervolg voor de achttiende en volgende eeuwen te schrijven.

Arendie Herwig-Kempers

Lex Hermans, **'Alles wat zuilen heeft is klassiek': Classicistische ideeën over bouwkunst in Nederland, 1765-1850**. Rotterdam 2005, 256 p., ISBN 90-6450-543-8

Dit boek is reeds verschenen maar op dit moment niet los verkrijgbaar. Het zal samen met G. Palmaerts, **Eclecticisme. Over moderne architectuur in de negentiende eeuw**, Rotterdam 2005, 319 p. ISBN 90-6450-544-6 (*recensie Bulletin KNOB* 106(2007) nr. 1), een essay van Auke van der Woud en het proefschrift van Petra Brouwer (Vrije Universiteit Amsterdam) in een cassette verschijnen bij uitgeverij 010, met als titel **Architectuur in Nederland in de 19e eeuw**, ppn 28140769X.

"Alles wat zuilen heeft is klassiek", het citaat in de titel van het boek van Lex Hermans, is vanwege zijn oppervlakkigheid goed gekozen; het ontbrak ons land in de periode 1765-1850 aan grote architectuurtheoretici. Hermans bedient zich in zijn studie van beduidend minder simplistische omschrijvingen dan de hierboven aangehaalde hoofdpersoon in een novelle van Potgieter. In de twee eerste en meest lijvige hoofdstukken van het boek wordt het classicisme gedefinieerd en geanalyseerd. Hierop volgt een weergave van drie debatten over een drietal gebouwen die in 1760 en 1840 zijn gevoerd. Het laatste hoofdstuk is een poging de intellectuele en maatschappelijke inbedding van het classicistische gedachtegoed te belichten. Ook is er, zij het summier, aandacht voor opleidingen, studiereizen en publicaties van architecten.

Hermans beschouwt het classicisme als een systeem: normen en waarden van de samenleving waren hierop gebaseerd en ook artistieke en culturele prestaties werden hieraan gemeten. Het classicistische systeem was afhankelijk van wat men in de (maatschappelijke en) culturele bovenlaag als klassiek ervoer. Het beeld van het klassieke is ondenkbaar zonder traditie, waarin het overdragen van een canon centraal staat. Kenmerkend hiervoor is een geloof in de universele waarde van bepaalde overblijfselen, zowel in materiële als literaire vorm, als voorbeelden voor het heden. Er zat een feitelijke tijdloosheid in de benaderingswijze. Zodra men iets eeuwig geldig verklaart, is de historiciteit ervan opgeheven, aldus Hermans. Hij definieert het classicisme als volgt: "ten eerste dat classicisme een houding is waarin bezinning op en uitwerking van zonder commentaar als autoritair beschouwde klassieke ideeën en vormen plaatsvinden in een niet-klassieke omgeving; en ten tweede dat zichtbare (kunst)voorwerpen zowel intellectueel als visueel reminiscenties dienen te bieden van antieke voorbeelden, of van post-antieke interpretaties van klassieke resten" (p. 31).

Merkwaardig is dat de auteur in zijn zoektocht naar het wezen van het classicisme enkele standaardwerken niet heeft gebruikt. Zo wordt nergens melding gemaakt van het begrip 'Vitruvianisme', dat door Erik Forssman is geïntroduceerd en sindsdien door verscheidene architectuurhistorici is overgenomen, onder wie Georg Germann in zijn *Geschichte der Architekturtheorie*. Forssman gebruikte deze aanduiding vanwege de centrale plaats die de vertalingen en bewerkingen van Vitruvius in de classicistische architectuurtheorie van de vroege zestiende tot en met de vroege negentiende eeuw innamen.

In zijn studie maakt Hermans een onderscheid in de poëtica, het stelstel van regels van de (classicistische) kunst, en de esthetica, rond het midden van de achttiende eeuw als wetenschappelijke discipline ontstaan en gestoeld op het individuele genieten van kunst. De waardering van kunstwerken was het domein van het gevoel en van de smaak. Naar mijn mening is het deel over de classicistische regels en de raakvlakken met de kunstfilosofie het meest geslaagde van deze studie. De auteur weet het theoretisch *discours* op heldere wijze te

presenteren en vervalt nergens in jargon dat veel filosofisch getinte betogen vrijwel onleesbaar maakt, althans voor degenen die niet wijsgerig zijn geschoold. Toch is het ondanks dit mooie overzicht van het classicistische denken niet geheel helder wat Hermans in zijn boek wil aantonen. Hij illustreert zijn betoog met citaten van Nederlandse auteurs uit die periode, maar hij had evengoed buitenlandse schrijvers kunnen nemen. Nergens wordt duidelijk waarin de Nederlandse architectuurtheorie van 1765 tot 1850 zich onderscheidde van andere landen, wat kunsthistorici wel is gelukt op het vlak van de schilderkunst.

In de door Hermans behandelde periode gaat het classicistische systeem zijn ondergang tegemoet, maar dit wordt door Hermans slechts globaal in beeld gebracht. Veel wijzer worden we niet van een zin als: De jongere generaties wilden vooruit; "het conservatisme en de stilstand die met het dilettantendom gepaard gingen, stond hen tegen" (161). Een aantal verschijnselen ondermijnde volgens Hermans het classicisme in Nederland: een toenemend historisch bewustzijn, sociale mobiliteit en geïndividualiseerde smaak, de opkomst van de esthetica als wetenschap, staatsvorming en opkomend nationaal besef, en een toenemend aantal terreinen waarop de klassieken geen voorbeeldwerking hadden, zoals de natuurwetenschappen. Daar zijn echter nog andere factoren aan toe te voegen. Zo wordt aan het fenomeen 'Romantiek' voorbijgegaan, terwijl de studie pretendeert "een vorm van mentaliteitsgeschiedenis" te zijn. Vanuit deze optiek verdienden de jaren dertig en met name de jaren veertig van de negentiende eeuw meer aandacht. Hier wrekt zich dat Hermans zich richt op denkbeelden over architectuur en gebouwen buiten beschouwing laat. Dit kan worden verduidelijkt aan de hand van het in het derde hoofdstuk behandelde debat in 1840 over de nieuwe Amsterdamse beurs van J.D. Zocher met als hoofdrolspelers de architecten Chr. Kramm en I. Warnsinck. Deze en andere toonaangevende architecten bedienden zich in geschrift nog (deels) van de classicistische poëtica, maar ontwierpen niet uitsluitend classicistisch. Kramm realiseerde verscheidene kerken en landhuizen in de gotische vormentaal en Warnsinck bouwde graag in de zogenoemde 'rondbogenstijl', een vormentaal gebaseerd op historische stijlen waarin de rondboog was toegepast en die hij propageerde in het Amsterdamse beursdebat. Zoals blijkt uit hun gebouwde werk was de aan de klassieke oudheid ontleende vormentaal voor zowel Warnsinck als Kramm slechts een keuzeoptie. Hun ideeën passen hierdoor niet in het classicistische systeem zoals in het boek is beschreven. Naar de mening van Hermans liet dit systeem geen keuzevrijheid toe; er was maar één wijze van ontwerpen en die was gebaseerd op de outheid.

In het boek wordt de gekozen einddatum van de gekozen periode nergens goed onderbouwd, en lijkt daardoor volstrekt willekeurig. Het classicistische systeem 'met één lijn van denken en scheppen' had in 1850 al zeker een decennium afgedaan. Dat sommige auteurs zich in de jaren veertig nog bedienden van de classicistische poëtica kan geen argument zijn, aangezien verscheidene auteurs dat in de tweede eeuw helft ook nog deden – bijvoorbeeld de Rotterdamse theoreticus J.A. Bakker, die in het boek herhaaldelijk wordt geciteerd. Een van de redenen voor de auteur om nauwelijks op gebouwen in te gaan, was dat er in 1765-1850, een periode waarin volgens hem schraalhands opdrachtgever was, zo weinig belangrijke voorbeelden zijn gerealiseerd, wat ik overigens betwijfel. De spaarzame keren dat Hermans de gebouwde architectuur in zijn betoog betreft, laat hij zich niet van zijn sterkste kant zien. Zo schrijft hij dat de vroegste spoorwegstations een classicistisch uiterlijk kregen om vrees bij

de reiziger weg te nemen. Het classicisme stelt in zijn ogen gerust: "Er valt niets te vrezen, alles is onder controle". Daarbij ziet hij gemakshalve het neogotische station Delftsche Poort (1846) in Rotterdam over het hoofd, en vergeet dat in Engeland, de bakermat van de spoorwegen, juist opmerkelijk veel stations in gotische stijl waren gerealiseerd. Voor andere ingenieurswerken zoals het stoomgemaal Cruquius (1848-1849) in de Haarlemmermeer golden de middeleeuwen tevens als inspiratiebron. Ook al stond de zuinigheid van de bouwheren het concretiseren van de classicistische idealen in de weg, het bezwaar geldt niet voor de vele ontwerpen op papier die in de door de auteur behandelde periode zijn gemaakt. De ontwerptekening geeft de architect vrijheden die in het gebouwde werk veelal achterwege blijven. Helaas gaat Hermans niet in op architectuurtekeningen, terwijl deze minder ver van de theorie afstaan dan vaak wordt aangenomen. Het tekenen was weliswaar een praktische bezigheid maar kreeg sinds de Renaissance een theoretische onderbouwing; de tekening werd gezien als drager van betekenissen. Omdat theoretische bespiegelingen van de in het boek behandelde auteurs vaak open deuren zijn, bieden de ontwerpen op papier meer inzicht in de intenties van de bouwkundigen en de dilettanten. Meer nog dan het geschreven woord was voor de bouwmeester de tekening het middel in het overdragen van ideeën. Niet zonder reden verenigden kunstenaars en dilettanten zich in deze periode in tekengenootschappen. De belangrijkste activiteit, het gemeenschappelijk tekenen, werd afgewisseld met kunstbeschouwingen en voordrachten.

Door architectuurconcepten in gebouwde of getekende vorm te betrekken had de auteur het einde van het classicistische systeem veel overtuigender kunnen beschrijven. In die zin toont deze studie de beperkingen van een architectuurgeschiedenis waarin geen plaats is voor (een diepgravende analyse van) gebouwen en ontwerpen. Dat hier niet voor is gekozen, komt doordat het onderzoek is ingebed in een nagenoeg afgerond project onder leiding van Auke van der Woud over de negentiende-eeuwse bouwkunst waarin de nadruk op de theoretische aspecten ligt. Met de publicatie van de onderzoeksresultaten moeten we niet de illusie hebben dat het beeld van de architectuur uit die periode nu compleet is. In zijn boek *Waarheid en karakter*, de aanzet tot dit onderzoeksproject, schrijft Van der Woud (op p. 294) dat voor het herschrijven van de ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse moderne architectuur "een grondig onderzoek van veel gebouwen en ontwerpen nodig (zou) zijn, terwijl hier alleen gedrukte teksten het materiaal vormen". Een vervolgstudie waarin de door Hermans behandelde ideeën worden gecombineerd met een dergelijk 'grondig onderzoek', zou wel eens verrassende nieuwe inzichten kunnen opleveren.

Coert Peter Krabbe

SUMMARIES

A French braggart in the Dutch republic: the architect Georges-François Blondel

Thomas von der Dunk

The architect Georges-François Blondel (1730-after 1792), son of the well-known architecture-theoretician J.F. Blondel, has always remained a somewhat shadowy figure, also because his life and career took place in several countries. In this article all the biographical information known about him so far has been compiled for the first time, largely on the basis of older literature.

Initially, G.F. Blondel was educated by his father, but stayed in Rome from 1756 tot 1760, where he was impressed by Piranesi; some drawings based on the latter's *Carceri d'invenzione* show this influence. Back in Italy he earned his living in Paris, later in London, with making topographical prints; in the sixties he organized a number of exhibitions of his own work at the Society of Artists and the Free Society. In those days he also became involved in the building activities of Richard Grenville at the latter's estate Stowe, where a few unexecuted designs are reminiscent of this, for instance of a new garden façade and a mausoleum for the owner.

After having stayed in Amsterdam for a short period in 1762, he settled in the Dutch Republic once again by the end of 1773. With no less than three – unpreserved – designs he competed for the famous Groningen Town Hall competition of 1774, but he failed to win any prize; the opinion of the well-known physician Petrus Camper, who actually formed the jury on his own, was rather negative. Blondel, on the other hand, had a high opinion of himself, as was already evident before, and when he finally returned to France in 1777, he took pride in his contacts and merits in a letter to the Minister of War. In Paris, however, he had been forgotten, and later he disappeared in anonymity once again.

Only in the early years of the French Revolution did he make himself heard, when he launched various plans to improve hygiene in Paris, and also accused a colleague of plagiarism by claiming the copyright of the latter's triumphal arch and altar for the fatherland, erected in 1790 on the occasion of the first commemoration of Quatorze Juillet.

The position of C.G.F. Giudici in Rotterdam and his town hall plan from 1781

R. Meischke and H.J. Zandkuijl

The three large towns of Holland Amsterdam, The Hague and Rotterdam each had their own building trade by the end of the 18th century. The Amsterdam building trade was the largest and had much impact on the surrounding area. Amsterdam master builders were called in there and citizens of Amsterdam were in charge in the countryside. In The Hague it was particularly the administrative circles that were fond of representation, but their home grounds were far away, so that their buildings in the countryside did not resemble their houses in town. Rotterdam was a young town, surrounded by more important towns, such as Dordrecht, Delft and Gouda. It was not until the 17th century that it outgrew them, but it retained a primitive building trade with designing building contractors for a long time. Only for very special buildings was the service of a real architect from outside called in, who designed exclusively and supervised the execution.

In such situations Rotterdam and Gouda availed themselves of the services of The Hague architect Pieter de Swart. His death in 1773 paved the way for the young draughtsman of Italian descent, Carlo Giovanni Francesco Giudici (1746-1819). The energetic stone trader George Elgin from Scotland, who had settled in Rotterdam in 1754, must have discovered Giudici as draughtsman and assistant around 1770. Gradually Giudici also obtained a few commissions for the town and after 1778 a regular association with the Admiralty. Much of his work was lost, due to town extension and the bombing of Rotterdam in 1940. Especially the unexecuted designs are important, such as an entry for the competition for the Groningen Town Hall (1775) and a plan for the Rotterdam Town Hall (1781). These had been designed in a somewhat international style with a clear English slant to them, such as open columnal portico's, horizontal wall bands between the floors, fanciful spires and tripartite division of glass panes in the windows.

Only a few important works have been preserved outside Rotterdam, such as two large buildings in Schiedam and some buildings in Leiden after the gunpowder explosion of 1807. No Italian, nor French influence is to be recognized in his work.

AUTEURS

Dr. Thomas von der Dunk studeerde van 1979 tot 1988 kunstgeschiedenis en archeologie in Amsterdam (hoofdvak: architectuur). Van 1989 tot 2002 was hij als assistent-in-opleiding en postdoctoraal onderzoeker verbonden aan de vakgroep geschiedenis van de universiteiten van Leiden en Utrecht. Sindsdien is hij freelance publicist en politiek commentator. In 1994 promoveerde hij in Leiden op *Das Deutsche Denkmal*' (handelseditie in 1999). Hij publiceert regelmatig over (met name Nederlandse) architectuur- en cultuurgeschiedenis in de 16de-19de eeuw.

Prof.dr.ir. R. Meischke was van 1953 tot 1959 hoofd van de Gemeentelijke Dienst Monumentenzorg in Amsterdam, van 1959 tot 1972 directeur bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en daarna tot aan zijn pensionering wetenschappelijk medewerker. In 1983 werd hem door de Universiteit Utrecht een eredoctoraat verleend en van 1985 tot 1988 was hij hoogleraar architectuurgeschiedenis aan de Universiteit Leiden.

Dr.ing. H.J. Zantkuijl werkte van 1948 tot 1953 bij monumentenzorg Utrecht en van 1953 tot 1983 bij het Bureau Monumentenzorg Amsterdam, laatstelijk als hoofd. Van 1970 tot 1990 was hij docent bij de T.U. Delft en daarnaast lid van diverse monumentencommissies, zoals die van zijn huidige woonplaats Hoorn.

Per 31 december 2001 werd de 100^e jaargang van het Bulletin afgesloten. Het leek het bestuur van de KNOB en de redactie een goede gedachte de 100 jaargangen van het Bulletin op digitale wijze – een DVD – toegankelijk te maken.

KNOB

DVD MET 100 Jaargangen van het Bulletin, 27.000 bladzijden!

■ afbeeldingen ■ registers ■ indexen ■ nieuwsbrieven

Het zoekmechanisme is simpel. Teksten duidelijk leesbaar. Afbeeldingen komen helder over.

Een uniek document op het terrein van de architectuurgeschiedenis, de monumentenzorg en de archeologie!

Niet-alleen de schat aan gegevens in de jaargangen van het Bulletin is toegankelijk gemaakt, ook met het oog op de restauratie nu van monumenten is het van het grootste belang, dat op een eenvoudige manier toegang kan worden gekregen tot dat, wat in het Bulletin eerder over dat monument werd gepubliceerd.

De DVD '100 jaar KNOB-Bulletin' is van groot nut voor:

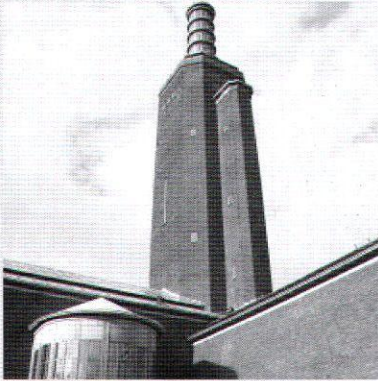
■ historische onderzoekers ■ architecten ■ kunst- en bouwhistorici ■ archeologen ■ bibliotheken ■ gemeenten

Voor het realiseren van deze DVD werd contact opgenomen met de Stichting Historic Future te Naarden, gespecialiseerd in het op CD-rom uitbrengen van publicaties op historisch en genealogisch gebied.

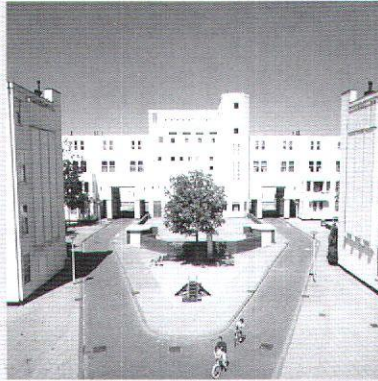
De DVD kan bij de KNOB worden besteld door overmaking van 45 euro op 140380 t.n.v. KNOB onder vermelding van 'DVD' met adres van toezending of via telefoonnummer (020) 421 24 97 of fax (020) 421 30 29 en via e-mail: knob@wxs.nl.

“Het aantrekkelijke van het hedendaagse ontwerpen is de mogelijkheid om architectuur te maken die geworteld is in het alledaagse, voortkomt uit de overlevering van diverse culturen en tegelijkertijd een antwoord biedt op uiteenlopende wensen binnen de veelkleurige samenleving. In de visie van Molenaar & Van Winden *architecten* is hedendaagse architectuur volgzzaam maar ook vermetel, vrij in keuze van expressie en sfeer: Free Style”

Restauratie

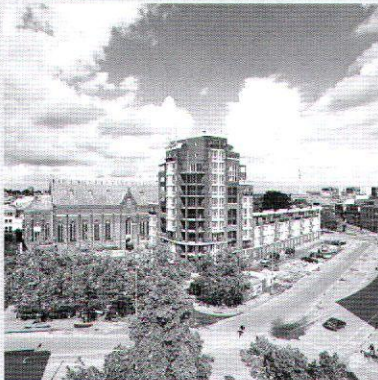
Museum Boijmans, Rotterdam

Justus van Effen, Rotterdam

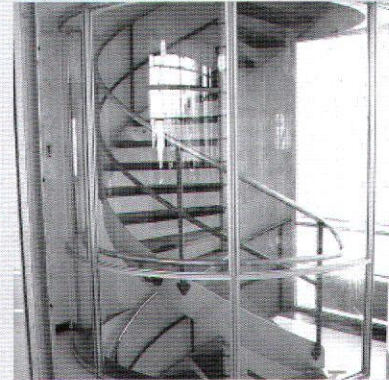
Huis Sonneveld, Rotterdam

De Marquant, Breda

Reconstructie St. Lucasgilde, Delft

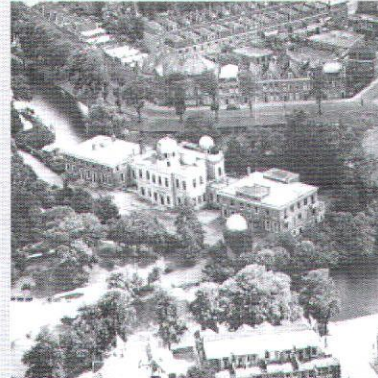

Kantoort Van Nelle, Rotterdam

Renovatie / herbestemming

Statensingel, Rotterdam

Sterrewacht, Leiden

Onder de Linden, Arnhem

Molenaar & van Winden *architecten*

Richtlijnen voor auteurs Bulletin KNOB

Het *Bulletin KNOB* publiceert bij voorkeur (ver)nieuw(end) onderzoek dat degelijk onderbouwd, aanschouwelijk geïllustreerd en niet eerder gepubliceerd is. Indien het concept ook bij andere tijdschriften wordt aangeboden, vernemen wij dat graag. Als richtlijn voor een gemiddeld artikel geldt een maximum van 8000 woorden (inclusief noten) met tien tot vijftien afbeeldingen. Een voorstel bestaat uit de volgende onderdelen:

1. Een pakkende titel die de lading dekt, eventueel een ondertitel, de naam van de auteur(s)* volgt direct daaronder;
2. De tekst van het artikel, platte tekst in één lettertype, zonder inspringingen, afkortingen of afbrekingen met doorlopend genummerde eindnoten (gebruik de eindnootfunctie van Word en volg de gebruikelijke opzet van dit tijdschrift);
3. Een genummerde lijst met bijschriften van de afbeeldingen;
4. Genummerde kopieën van de illustraties. Na acceptatie van het artikel vragen wij spoedig om origineel materiaal van goede (reproduceerbare) kwaliteit en vrij van rechten. Doorgaans worden de illustraties zwart-wit afgebeeld, tenzij er een speciale reden is om kleur te gebruiken. Illustraties mogen op een aparte cd-rom worden aangeleverd waarbij dezelfde eisen gelden.
5. Een bondig CV, te beginnen met titel(s), voorletters of voornamen en naam van de auteur –afzonderlijke cv's indien er sprake is van meer auteurs- en in enkele zinnen iets over de achtergrond/opleiding en huidige werking van de persoon. Indien gewenst, kan hier uw contact- of E-mail adres aan toegevoegd worden;
6. Een samenvatting in van maximaal 300 woorden om door ons in het Engels te laten vertalen, voorzien van titel en naam van de auteur, waarin het onderwerp, de vraagstelling en de gevolgd aanpak (methode) puntig naar voren worden gebracht;

AANDACHTSPUNTEN

- Gelieve de tekst in paragrafen te verdelen en die te voorzien van tussenkopjes;
  - Vanuit de tekst kan als volgt naar een afbeelding verwezen worden (afb. 1), vóór een komma of punt aangeven, terwijl een noot altijd **achter** de punt staat:
  - Het *Bulletin KNOB* hanteert **geen** afzonderlijke literatuurlijst;
  - Eindnoten op een nieuw blad, voorafgegaan door het woord **Noten**;
  - Verander geen standaardmarges in Word;
  - *Cursief* als zodanig invoeren, te gebruiken voor boek- of tijdschrifttitels en citaten;
  - Citaten mogen ook tussen dubbele aanhalingstekens (maar niet beide, dus cursief of dubbele aanhalingstekens), citaten daarbinnen tussen enkele aanhalingstekens;
  - Enkele aanhalingstekens voor een uitdrukking, vakterm, e.d.;
  - Opsommingen –zoals deze- eindigen met;
  - De 'ik-vorm', uitroepstekens en superlatieven zoals 'uiterst bedenkelijk' vermijden;
  - Eeuwen liever voluit: negentiende eeuw; getallen tot en met 20 voluit schrijven;
  - Denk aan het koppelstreepje in 'negentiende-eeuwse' architectuur;
  - Anders dan in het CV in de tekst, noten en bijschriften geen titels opnemen (tenzij daar historische redenen voor zijn). Het is namelijk lastig om consequent te zijn. Gelieve bij de vermelding van personen (zeker de eerste keer) de voorletters volledig weer te geven, eventueel tussen haakjes het geboorte- en sterfjaar;
  - Bronteksten, lijsten van bewoners, e.d. kunnen als afzonderlijke bijlage worden toegevoegd;
- Het is mogelijk om de kopij tekst op een cd of via de E-mail bij de hoofdredacteur (d.de.vries@racm.nl) aan te leveren (afbeeldingen s.v.p. niet per mail, zie hierna).

VERWIJZINGEN IN DE NOTEN (DIE ACHTER DE TEKST VOLGEN, MET EINDNOOTFUNCTIE VAN WORD)

- Bronnen worden als volgt omschreven: Auteur (eerst voorletters, dan achternaam, zoals vermeld op de titelpagina; idem bij volgende auteurs), bij meer dan 3 auteurs slechts de eerste vermelden, gevolgd door e.a.), *titel publicatie cursief*, plaats jaartal (eventuele bijzonderheden zoals: serie waarin de uitgave verscheen; catalogus tentoonstelling; doctoraalscriptie en dergelijke);
- Tijdschriftartikelen worden als volgt genoteerd: auteur, voorletters of voornamen, 'titel artikel', *naam tijdschrift cursief* jaargangnummer (jaartal) afleveringsnummer, paginanummer(s). Dit tijdschrift wordt

in de noten als *Bulletin KNOB* vermeld;

Voorbeelden:

1. A. van der Woud, *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst 1840-1940*, Rotterdam 1997.
2. R. Meischke, 'Het Amsterdamse fabrieksambt van 1595-1625', *Bulletin KNOB* 93(1994), 100-122.
3. Van der Woud 1997 (zie noot 1), 558 [dit 'zie noot' alleen bij veel/onoverzichtelijke noten]

- Als een tijdschrift de jaargang doorpagineert, dan volstaat het vermelden van de bladzijde(n) of kolommen, zo niet, dan moet ook het nummer van de aflevering worden gegeven;
- Een publicatie die voor de tweede en volgende keer wordt aangehaald, wordt vermeld als Auteursnaam jaartal publicatie (eventueel met extra verwijzing: zie noot x), pagina;
- Naar bladzijde(n) wordt verwezen **zonder** p of pp.; de bladzijdennummers altijd volledig vermelden (124-125 en niet 124-25);
- Is publicatiejaar en/of publicatieplaats niet vermeld dan wordt volstaan met z.j. en/of z.pl. Zijn deze gegevens bekend uit andere bron dan worden zij vermeld [tussen vierkante haken];
- Als een tweede of latere druk is geraadpleegd, vermeld dan tussen vierkante haken wanneer de [eerste druk] verscheen;
- Voor verwijzing naar archieven is de notatie: Naam instelling, plaats (indien deze geen deel uitmaakt van de instellingsnaam), naam archief, inventarisnummer(s).

ILLUSTRATIES

Het is van groot belang dat hoogwaardige zwart/wit afdrucken van illustraties worden aangeleverd, bij voorkeur in afdrucken op formaat 18 x 24 cm. Het is in de regel ook mogelijk om illustraties digitaal aan te leveren, die zijn gescand op een resolutie van tenminste 300 dpi, bij voorkeur op een formaat van 18 x 24 cm in JPEG. Scans uit boeken zijn, vanwege het risico van dubbelrastering, niet toegestaan. De kosten voor het vervaardigen van afbeeldingen, alsmede de eventueel verschuldigde vergoedingen voor het gebruiksrecht van illustraties, kunnen in de regel niet bij de redactie van het *Bulletin KNOB* worden gedeclareerd. Overigens kunnen talrijke instellingen tegenwoordig ontheffing verlenen voor de kosten van het gebruiksrecht van illustraties uit hun verzamelingen en stelt de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten Zeist ten behoeve van publicatie in het *Bulletin* gratis foto's of scans beschikbaar, mits deze tijdig worden besteld.

BIJSCRIFTEN ILLUSTRATIES

- Bijschriften dienen beperkt te blijven tot de noodzakelijke informatie. In sommige gevallen is extra informatie in bijschriften te prefereren boven storende uitwijzingen in de lopende artikeltekst;
- Volgorde: Plaats, adres, naam van het gebouw of object, preciserende locatie en beschrijving, datering, ontwerper/architect/maker/kunstenaar (indien van toepassing), tussen haakjes: (bron/verblijfplaats, naam fotograaf, datum opname). Indien een gebouw niet meer bestaat, wordt dit vermeld. Eventuele volgende bijschriften van hetzelfde gebouw/object, mogen beknopter zijn;
- Bijschriften worden niet afgesloten met een punt.

VOORBEELDEN VAN BIJSCRIFTEN:

- Afb. 2. Kampen, Oudestraat 119, Het Oude Vleeshuis, na restauratie in 1939 (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1960)
- Afb. 10. Tekening gevel Oude Vleeshuis met daarin de onderlinge verhoudingen aangegeven (tekening R. Stenvert op basis van opmeting A.A. Kok, 1994)
- Afb. 151. Den Haag, Lange Voorhout 15, interieur van Pulchri Studio, (foto A.J. van der Wal, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1999)
- Afb. 267. Rotterdam, Delftse Poort, zuidgevel. Kopergravure door B. Mourik, ca. 1773 (Gemeentearchief Rotterdam)
- Afb. 5. De restanten van het kasteel van de Heren van Amstel (dertiende

eeuw), zoals aangetroffen in de bouwput. Amsterdam, Noord-Zuidlijn metrotunnel, opgraving Afdeling Archeologie, Bureau Monumenten & Archeologie, Amsterdam (foto A. Staartjes, Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek, 2006)

BEHANDELING VAN VOORSTELLEN VOOR ARTIKELEN

* Indien de auteur dat wenst, kan er anonieme beoordeling plaatsvinden. Er dienen dan twee exemplaren van het concept ingeleverd te worden: Een exemplaar zonder de naam van de auteur en een dat op de eerste pagina bovenaan de naam (en instelling of adres, woonplaats) van de auteur en andere contactinformatie (telefoon, E-mail) bevat die alleen bij de hoofdredacteur bekend is.

Binnengekomen voorstellen worden aan twee deskundigen ter beoordeling voorgelegd, die binnen twee maanden na ontvangst hun reactie, opmerkingen, advies en/of commentaar aan de hoofdredacteur bekend maken. Vervolgens neemt de hoofdredacteur contact op met de auteur en bespreekt de mogelijkheden tot plaatsing in het *Bulletin*.

Bij plaatsing van een artikel heeft een auteur recht op ten minste vijf overdrukken.

Bij eventuele vragen kan contact worden opgenomen met de hoofdredacteur prof.dr Dirk J. de Vries. Zie hiervoor het colofon in elk nummer van het *Bulletin KNOB*.

BOEKBESPREKINGEN

Boekbesprekingen worden op verzoek van de boekredacteur van het *Bulletin KNOB* geschreven en worden binnen drie maanden na ontvangst van het boek ingeleverd. Na plaatsing mag de recensent het boek houden en men heeft recht op twee overdrukken van het betreffende Bulletin.

Slechts bij hoge uitzondering en alleen na overleg met de boekenredacteur, is het mogelijk een bespreking/recensie te leveren die meer dan **1500 woorden** telt. Noten blijven achterwege.

Een boekbespreking wordt voorgegaan door de relevante gegevens van het boek in de volgorde: auteur, *titel van het boek*, plaats van uitgave en uitgever, datum, aantal pagina's, aantal illustraties z/w en kleur, ISBN en prijs in EURO, en afgesloten met een wittregel, gevolgd door de voorna(m)en en achternaam van de recensent.

Bij een kritische, overwegend negatieve bespreking kan de boekredacteur de auteur van de publicatie gelegenheid geven een beknopte reactie te schrijven die dan samen met de recensie wordt geplaatst.

Potentiële recensenten kunnen zich met een voorstel tot het recenseren van een recent verschenen publicaties melden bij de redacteur recensies, dr. F.H. Schmidt. Zie hiervoor het colofon in elk nummer van het *Bulletin KNOB*.

KNOB

Deze rubriek bevat berichten van het bestuur, zoals jaarverslagen, jaarredes van de voorzitter en verslagen van studiedagen. Wat dat laatste betreft kunnen deelnemers/leden zich ook als vrijwillige verslaggever aanmelden bij het bestuur of bij het bureau van de KNOB (omdat de menskracht om dit te doen veelal ontbreekt).

In deze rubriek kan ook een in-memoriam van een overleden lid of belangrijke persoon geplaatst worden. Verzoeken te signaleren welke rol die persoon heeft gespeeld op de terreinen van wetenschap, publicatie, monumentenzorg en KNOB.

MONUMENTENZORG EN ARCHEOLOGIE

Deze rubrieken zijn bedoeld voor nieuws, korte berichten voorzien van slechts enkele afbeeldingen (denk daarbij ook aan de bijschriften). Men kan bijzondere vondsten presenteren, standpunten ten aanzien van wetenschap en politiek uitdragen, veranderingen in wetgeving en ontwikkelingen in de samenleving signaleren, etc.

De naam van de auteur wordt achter het stuk vermeld en er hoeft geen CV of samenvatting te worden ingeleverd. Over het algemeen worden deze berichten in een lopend nummer geplaatst, in tegenstelling tot artikelen die een langere voorbereiding vergen en waarvan publicatie afhankelijk is van de samenhang met andere bijdragen.

